

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN--POLONIA

VOL. V, 6.

SECTIO B

1950

Z Zakładu Geografii Ogólnej Wydz. Mat. Przyrodn. U. M. C. S.
Kierownik: Prof. dr Adam Melicki

Krystyna WILGATOWA

Analiza położenia geograficznego Sandomierza
Анализ географического положения города
Сандомира
Analysis of the Geographic Position of Sandomierz

Wstęp

Cel pracy

Sandomierz jest miastem szczególnie interesującym zarówno dla historii, archeologii jak i geografii. Mimo to żadna z tych nauk dotychczas nie dała wszechstronnego — w swoim zakresie — opracowania miasta.

Wobec ubogiej literatury dotyczącej Sandomierza pełniejsze opracowanie monografii geograficznej tego miasta jest w tej chwili bardzo trudne. W obliczu tych trudności praca niniejsza ogranicza się do interpretacji zebranego z literatury materiału wzbogaconego własnymi obserwacjami w terenie.

Przy gromadzeniu materiału wysunęły się dwa pytania, na które próbowano odpowiedzieć w niniejszej pracy:

- 1) Co było przyczyną powstania Sandomierza w danym miejscu,
- 2) Jakie czynniki w poszczególnych okresach czasowych kształtowały losy miasta.

Pierwsze zagadnienie jest zasadnicze dla badań w zakresie geografii miast. Kwestia druga naświetla z historycznego punktu widzenia rozwój miasta, który w przypadku Sandomierza jest niezwykle interesujący.

Materiały

a) *Literatura*. Najpoważniejszą pozycją dotyczącą całości kształtu dziejów Sandomierza jest Melchiora Bulińskiego „Monografia miasta Sandomierza“ wydana w roku 1789. Dzieło ma charakter historyczny. Opracowane nadzwyczaj starannie w oparciu o wszelkie dostępne źródła — jakkolwiek mało krytyczne — jest kopalnią wiadomości dla każdego, kto chce zająć się bliżej dziejami miasta. Późniejsze wzmianki i artykuły o Sandomierzu w encyklopediach czerpią dane przede wszystkim z tego dzieła.

Wszystkie opracowania i „opisy“ Sandomierza, które ukazały się mniej więcej w tym okresie co monografia Bulińskiego, nie wytrzymują z nią porównania. Przede wszystkim przedmiotem tych publikacji jest zwykle opis większej jednostki administracyjnej: województwa, czy ziemi sandomierskiej, lub całego Królestwa Polskiego. Wobec tego materiał dotyczący samego Sandomierza jest o wiele uboższy. Jego zaś jakość jest bardzo różna: od względnie wiarygodnego materiału w książce Chądzyńskiego pt. „Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych, w ziemi sandomierskiej leżących“ (1856) do zupełnie bezwartościowego Kalendarzyka Politycznego Netta na rok 1823, w którym znajdujemy „Opis historyczno-malarski województwa sandomierskiego“.

Najwartościowszą pozycją, jaką przynosi wiek XX, jest „Pamiętnik Świętokrzyski“ wydany w 1931 r. pod redakcją A. Patkowskiego. Pamiętnik dostarcza wiele cennych materiałów z różnych dziedzin jak np. J. Czarnockiego „Granice gór Świętokrzyskich oraz podział regionalny tego obszaru“ i St. Arnolda „Podziały administracyjne województwa sandomierskiego do końca wieku XVIII“.

Trzy dalsze publikacje XX wieku — przewodnik po Sandomierzu Rokosznego, przewodnik Pietraszewskiego oraz opracowanie Sandomierszczyzny przez Patkowskiego („Cuda Polski“) — mają charakter krajoznawczy.

Pozatem materiał dotyczący dziejów miasta i ziemi sandomierskiej jest rozsiany w postaci drobnych przyczynków po różnych czasopismach („Ziemia“, „Ziemia Sandomierska“, „C. O. P.“) i wydawnictwach jubileuszowych. Na pierwsze miejsce wysuwają się tutaj sta-

ranne opracowania inż. J. Kwiatkowskiego, dotyczące przede wszystkim Wisły pod Sandomierzem.

Dużo wartościowego materiału dostarczają prace historyczne. Trud wyszukiwania potrzebnych geografowi wiadomości jest sowiec opłacony. Należy tutaj wymienić prace Ladenbergera („Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego“), Malczyńskiego („Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim“), Wojciechowskiego („Momenty terytorialne organizacji grodowej w Polsce piastowskiej“).

Z dziedziny geologii publikacje dotyczące okolic Sandomierza są nieliczne i nie dają całokształtu zagadnienia.

b) *Stare dokumenty.* Akta miejskie Sandomierza częściowo uległy zniszczeniu, pozostałe zaś są niedostępne, na skutek nieuporządkowania. Udało się jedynie wydobyć i wykorzystać w Zarządzie Miejskim sprawozdanie Komisji Dobrego Porządku z roku 1784 oraz „Regestr Pomiaru Siedlisk do Miasta Narodowego Sandomierza należących“ z roku 1826.

Miejsce starych dokumentów i akt zastąpiła częściowo wspomniana wyżej monografia Bułińskiego. Dane czerpane stamtąd — opatrzone zawsze informacją, z jakiego źródła zostały zaczerpnięte, tłumaczone wiernie z łaciny, a w odsyłaczu często powtórzone w oryginalnym brzmieniu — budziły całkowite zaufanie.

c) *Plany miasta.* Stare plany miasta razem z innymi dokumentami Sandomierza zostały zniszczone w czasie wojen szwedzkich. Najstarszy plan, jaki obecnie istnieje, pochodzi z pierwszej połowy XIX w. Późniejszy zamieszczony w przewodniku Rokosznego datuje się z roku 1909, wreszcie ostatni — z przewodnika Pietraszewskiego — jest zaktualizowanym i ulepszonym w 1930 roku planem Rokosznego. Różnica czasowa między najstarszym a najmłodszym planem wynosi mniej więcej 100 lat. Daje to bardzo małe pole dla porównawczej interpretacji.

d) *Mapy.* Mapy, z których korzystano w pracy, wyszczególniono w spisie literatury. Najwięcej materiału dostarczyła mapa WIG-u 1:100.000 arkusz Sandomierz i sąsiednie oraz Przeglądowa Mapa Geologiczna Polski, arkusz Kielce (1947).

Bardzo cenne były również mapy załączone przy poszczególnych pracach: np. mapa Arnolda — przedstawiająca podziały administracyjne województwa sandomierskiego, mapa średniowiecznych dróg

handlowych Małeczyskiego, mapa zaludnienia Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego Ladenbergera.

e) Obserwacje w terenie. Obserwacja miasta, jego położenia, zabudowy, charakteru poszczególnych dzielnic, poznanie najbliższych okolic, informacje zbierane na miejscu były dopełnieniem wiadomości pochodzących z literatury oraz dawały konfrontację własnych spostrzeżeń z tymi wiadomościami.

Tło geograficzne

Krainy

Nizina Sandomierska szerokim klinem rozdziela Wyżynę Sandomierską od Wyżyny Lubelskiej i lesistych wzgórz Roztocza. Układ ten podkreślają zbiegające się doliny Wisły i Sanu. Położenie Sandomierza w stosunku do trzech krain geograficznych jest znamienne. Miasto leży na krawędzi Wyżyny Sandomierskiej powyżej ujścia Sanu do Wisły w pobliżu północnego wierzchołka nizinnego trójkąta.

Sandomierz najściślej związany jest z Wyżyną Sandomierską, dla której stanowi główny ośrodek dyspozycyjny. Jednak na dzieje miasta miały również duży wpływ bezpośredni kontakt z Niziną Sandomierską oraz sąsiedztwo Wyżyny Lubelskiej wraz z Roztoczem.

Wyodrębnienie Wyżyny Sandomierskiej z obszaru Gór Świętokrzyskich jest ogromnie trudne. Krajobrazowo oba te regiony wzajemnie się przenikają: padoly pokryte lessem rozdzielające grzbiety Gór Świętokrzyskich są przedłużeniem Wyżyny Sandomierskiej. Dlatego ustalenie przebiegu zachodniej granicy Wyżyny na podstawie kryterium morfologicznego napotyka na duże trudności. Klimaszewski (15) określa wprost, że wyżyna „...w kierunku zachodnim przechodzi w obniżenia Gór Świętokrzyskich“. Natomiast Chelińska (7) chcąc wyznaczyć dokładnie zachodnią granicę przyjmuje za podstawę przebieg poziomu 275 m n. p. m. Otrzymuje w ten sposób bardzo konwencjonalną linię łączącą w uproszczeniu Ostrowiec, Opatów i Bogoryję.

Podział Gór Świętokrzyskich Czarnockiego (10) oparty na kryterium geologicznym wyodrębnia tzw. „region sandomierski“, którego zasięg na zachodzie zupełnie nie zgadza się z granicą zachodnią Wyżyny wyznaczoną przez Chelińską. W podziale Czarnockiego doskonale widać zazębianie się Gór Świętokrzyskich i Wyżyny Sandomierskiej: „region Sandomierski“ dwoma płatami

sięga pod Bodzentyn i po Łagów, a między te płaty wdziera się język „Regionu Łysogórskiego“.

Wyznaczenie północnej i południowej granicy Wyżyny jest o wiele łatwiejsze, bo w obu przypadkach można oprzeć się na morfologii i tektonice.

Na ogół przyjmuje się, że granica północna biegnie na północ od Zawichostu w kierunku na Ostrowiec do rzeki Kamiennej, wzdłuż odcinka jej dawnej doliny, która wykorzystywała zaburzenie tektoniczne. Również na tej linii urywa się jednolita pokrywa lessowa charakterystyczna dla wyżyny ¹⁾.

Od południo-zachodu Wyżyna Sandomierska sąsiaduje z Niecką Nidziańską. Przeprowadzenie granicy na tym odcinku nastęrcza różnej wątpliwości, których rezultatem są linie podziału zupełnie nie pokrywające się ze sobą. Chelińska w swym podziale regionu świętokrzyskiego prowadzi południowo-zachodnią granicę Wyżyny Sandomierskiej od Bogoryji doliną Kacanki i Koprzywianki do doliny Wisły. Analiza mapy topograficznej dostarcza szeregu spostrzeżeń, które wykazują, że tak wytyczona linia nie znajduje uzasadnienia w terenie. Krawędź wyżyny przedłuża się wyraźnie na południe od Koprzywnicy. Rzeźba terenu ma ten sam charakter na prawym brzegu Koprzywianki, co i na lewym. Wysokość bezwzględna wierzchołki po obu brzegach rzeczki jest identyczna.

Mapa geologiczna potwierdza słuszność spostrzeżeń. Na południe od Koprzywianki wierzchołki pokrywa płat lessu, charakterystycznego dla całej wyżyny. Wreszcie wychodnie skał paleozoicznych (dolny kambr) znajdują się jeszcze dalej na południe nad drobną strugą na pn od Ocieka.

Powyższe argumenty są wystarczające, żeby wschodni odcinek granicy wyznaczony przez Chelińską uznać za konwencjonalny, oraz przemawiają za tym, żeby za strefę graniczną między Wyżyną Sandomierską a Niecką Nidziańską uznać pas między wsiami Świniary i Wiązownica.

Wnętrze wyżyny kryje spenepienizowany hercyński masyw świętokrzyski o skomplikowanej budowie geologicznej. Gruba powłoka lessu (do 30 m) przykrywa stare skały, które na powierzchni występują

¹⁾ Spotyka się i odmienne wyznaczenie północnej granicy np. Pietkiewicz w swoim podziale morfologicznym Polski (Czas Geogr. 1947) przyjmuje, że Wyżyna Sandomierska sięga o wiele dalej na północ.

tylko na krawędzi wyżyny w pobliżu Sandomierza w tzw. Górach Pieprzowych. Są to łupki kambryjskie pofałdowane, zgniecione i sprasowane bardzo silnie, dzięki małej odporności rozsypujące się na drobne okruchy.

Less jest zasadniczym elementem, który nadaje krajobrazowi wyżyny specyficzny charakter. Dzięki znacznej miąższości ukrywa całkowicie ubogą poddyluwialną rzeźbę terenu, tworząc płaską wierzchowinę. Krajobraz urozmaicają głębokie, wąskie doliny rzeczne oraz liczne stromościenne wąwozy rozcinające monotonną powierzchnię. Gruba warstwa przepuszczającego lessu sprawia, że na wierzchowinie o wodę jest trudno. Dlatego osadnictwo skupia się przeważnie nad rzekami w dolinach.

Dzięki żyzności gleb powstałych na lessach o dużym procencie próchnicy, Wyżyna Sandomierska była bardzo wczesnie zagospodarowana, zaś lasy zostały wytrzebione. Od dawna ta gęsto zaludniona połać kraju (1946 r. 95 mieszkańców na km²) bierze udział w gospodarce jako producent pszenicy tzw. sandomierki.

Zapadlisko Niziny Sandomierskiej jest pokryte piaskami dyluwialnymi oraz aluwiami rzeczными (47). W południowej części niziny występują gliny moreny dennej, która także zalega pod piaskami w części północnej. Morenę podścielają na obszarze całej Niziny Sandomierskiej ility krakowieckie — poziomo uławiczone pokłady o ogromnej miąższości. Pod ility trzeciorzędowe zapadają paleozoiczne skały masywu świętokrzyskiego.

Taka budowa geologiczna odbiła się wyraźnie na hydrografii terenu. Płytko zalegająca nieprzepuszczalna warstwa glin oraz iłów uwarunkowała niegłęboki poziom wód gruntowych, które zabagniają tereny nisko położone oraz zaopatrują obficie w wodę nizinne strugi. Natomiast wzgórza zbudowane z przepuszczalnego piasku pozostają suche.

Niesprzyjające stosunki wodne i glebowe przyczyniły się do późnego osiedlenia człowieka na nizinie. Kolonizacja w widłach Wisły i Sanu rozpoczęła się od wykorzystywania ogromnej puszczy, która bardzo długo przedstawiała jedyną wartość gospodarczą obszaru.

W przeciwieństwie do płaskiej Wyżyny Sandomierskiej występują na Wyżynie Lubelskiej duże wzgórza bochenkowatego kształtu, uwarunkowane dość urozmaiconą rzeźbą powierzchni poddyluwialnej. Kredowe podłoże wywiera duży wpływ na krajobraz wyżyny, oraz ma znaczenie gospodarcze — na nim tworzą się gleby rędzinowe i bo-

rowinowe, zaś twardy wapień eksploatowany jest do celów budowlanych. Wyżyna Lubelska podobnie do Sandomierskiej z powodu żyzności gleb przedstawia od dawna teren atrakcyjny dla osadnictwa, nie została jednak tak wylesiona

Przełomowa dolina Wisły utrudniała bezpośredni kontakt między Wyżyną Sandomierską i Lubelską.

Najłatwiejsze przejście między obu wyżynami stanowił odcinek — Sandomierz—Zawichost i tędy szły drogi łączące obie Wyżyny.

P ł . - W s c h o d n i a k r a w ę d ź W y ż y n y S a n d o m i e r s k i e j

Granica między Wyżyną a Niziną Sandomierską rysuje się w krajobrazie jako wyraźny próg morfologiczny. Forma ta zasługuje tutaj na specjalną uwagę, bo Sandomierz jest położony właśnie na krawędzi Wyżyny.

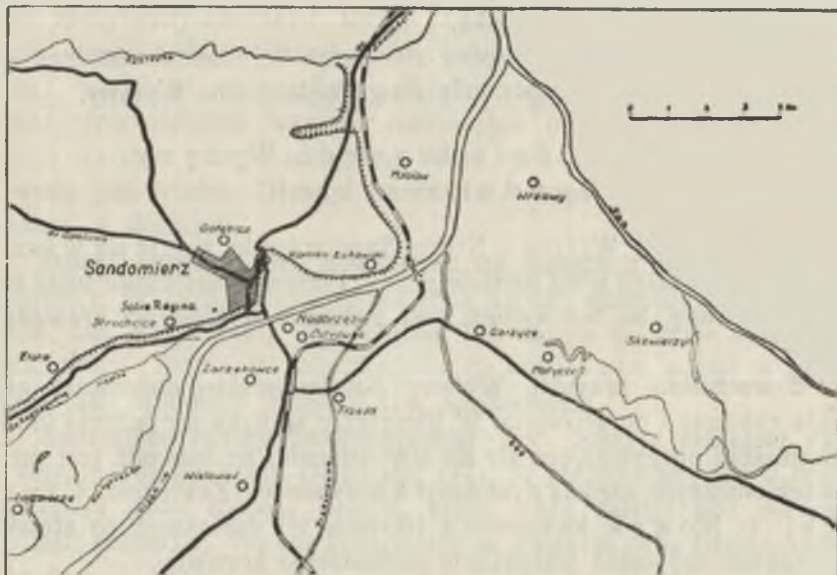
Pd.-wschodnia krawędź Wyżyny Sandomierskiej dotychczas nie została zbadana i opracowana. W literaturze spotyka się jedynie krótkie wzmianki ograniczające się do stwierdzenia, że krawędź jest progiem tektonicznym, częścią dyzlokacji Kurdwanów—Zawichost. Czarna i Nowak kwestionują istnienie tej dyzlokacji, co stawia pod znakiem zapytania tektoniczne pochodzenie krawędzi.

Poniższy pobieżny opis krawędzi jest oparty na interpretacji mapy 1 : 100.000 oraz na fragmentarycznych obserwacjach w terenie.

Przebieg krawędzi Sandomierskiej ma zasadniczo prostolinijny kierunek SW—NE. Urozmaicenie wprowadzają dwa cyple wysunięte ku wschodowi pod którymi bezpośrednio przepływa Wisła. Istnienie owych cyplów jest uwarunkowane geologicznie. Południowy cypl leży w przedłużeniu głównego pasma Gór Świętokrzyskich. Liczne odkrywki kambru w tym pasie (urywającego się nad Wisłą ścianą Gór Pieprzowych, a na prawym brzegu ukazującego się na wzgórzu Pączek), oraz dział wodny biegnący w tym samym kierunku świadczą o tym, że skały paleozoiczne tworzą tutaj garb zapadający ku wschodowi. Zakończenie podobnego grzbietu paleozoicznego, całkowicie ukrytego pod skałami mezozoicznymi tworzy cypl zawichojski (41). Z oboma cyplami związane są miasta: z północnym Zawichost, z południowym Sandomierz.

Cypl sandomierski rozdwa się w charakterystyczny sposób tworząc cypl główny — gdzie występują Góry Pieprzowe oraz oddzie-

lony od niego trójkątnym obniżeniem cypel drugorzędny, na którym leży miasto (ryc. 1). To trójkątne obniżenie wgrzyzające się w krawędź wyżyny i rozrywające całość cypla sandomierskiego stanowi ciekawą formę morfologiczną starego zakola wiślanego.

Ryc. 1.
Szkic okolic Sandomierza
A sketch of the environment of Sandomierz

Krawędź Wyżyny między obu cyplami i na południe od cypla sandomierskiego przebiega w kształcie łuków otwartych ku Wiśle. Można przypuszczać, że zarys krawędzi jest zasadniczo wynikiem działania wód Wisły. Wklęsłe partie to odcinki, które uległy podmyciu, cyple zaś zbudowane z odporniejszych skał przeciwstawiły się niszczącemu działaniu rzeki.

Krawędź występuje w krajobrazie jako próg morfologiczny o śmiałym zarysie. Jego wysokość względna waha się koło 50 m, dochodząc w Górach Pieprzowych do 58 m. Stromość progu jest na ogół znaczna. Złagodzenie stoku obserwujemy na niewielkich odcinkach w okolicy Sońniczan i na południe od Koprzywnicy. Natomiast na cyplu Gór Pieprzowych zbocze przybiera charakter urwiska. Dużą rolę w ukształtowaniu krawędzi spełniają rozcięcia dwojakiego rodzaju: doliny

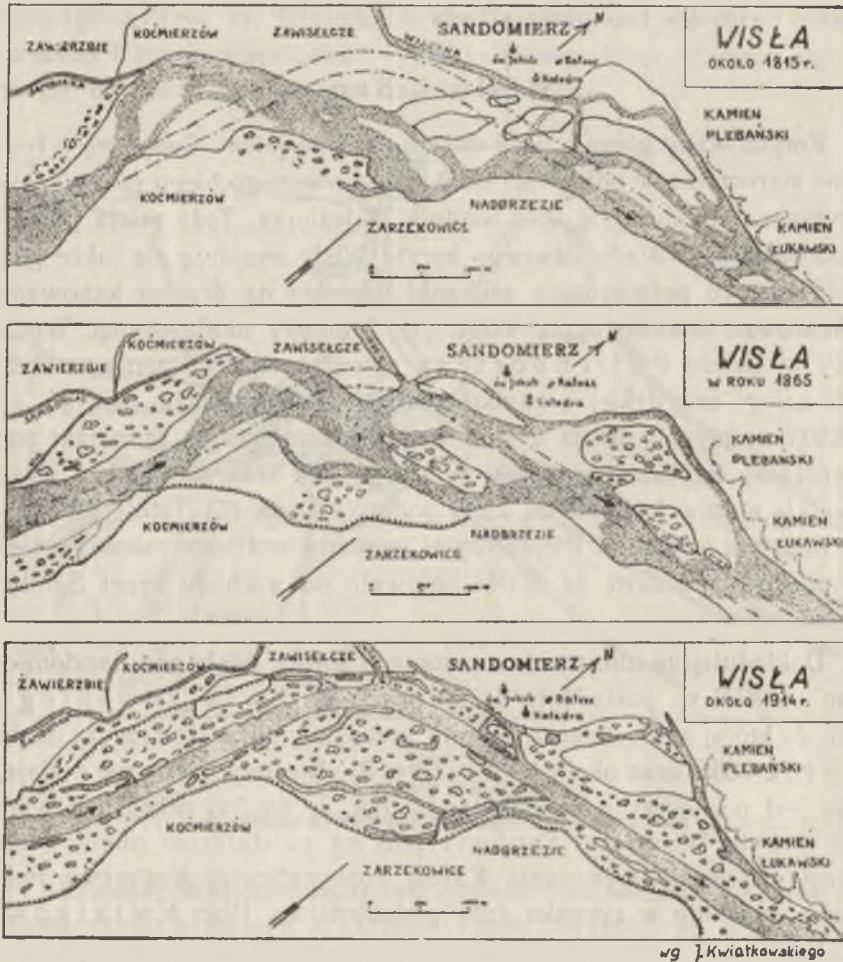
rzeczne oraz liczne bezwodne wąwozy. Gruba pokrywa lessowa ułatwia szybkie i głębokie rozcinanie zbocza.

Wisła i San

Koryto Wisły ulegało dość dużym przesunięciom. Świadczą o tym liczne starorzecza w odległości do 3 km od obecnego biegu rzeki. Takie starorzecza znajdują się koło Skotnik, Zajeziorza. Tędy miała płynąć Wisła w XIV w. Ślady dawnego koryta Wisły znajdują się także pod Wielowsią, co potwierdzają rachunki miejskie na drzewo kupowane w Wielowsi, obalone przez wody (5). Tamtędy miała płynąć Wisła w XV w. Dzieło *Puffendorfera* opisujące wprowadzenie na statkach załogi szwedzkiej z zamku sandomierskiego każe przyjąć, że w XVII w. płynęła Wisła u stóp wzgórza zamkowego. Ślan taki potwierdzałby też fakt zawalenia się podówczas bramy lubelskiej wraz z częścią murów fortecznych, które podmyła woda (5). Istniejący między miastem a Górami Pieprzowymi wyraźny amfiteatr zakolowy jest oczywistym dowodem, że Wisła opływała od wschodu cypel Sandomierski.

Dokładniejsze informacje o zmianach koryta Wisły pod Sandomierzem od XIX w. posiadamy dzięki pracy J. Kwiatkowskiego (25), do której autor dołącza 3 plany, przedstawiające stan rzeczy około 1815 r., z 1865, oraz około 1914 r. (ryc. 2). Niestety, autor nie podaje, jakie jest pochodzenie owych planów tak, że trudno ocenić ich wartość. Koryto Wisły pod Sandomierzem na najstarszym planie i na znanej z precyzji wykonania Karcie Topograficznej Królestwa Polskiego wykazuje w rysunku duże podobieństwo. Plan Kwiatkowskiego w znacznie większej podziałce i bogatszy w szczegóły wykłacza jednak możliwość kopii z Karty Topograficznej.

Dwa pierwsze rysunki (1812, 1865) ukazują nam plątaninę dzikich wód rozplywających się na wielkiej przestrzeni. Porównanie obu planów unaocznia ogromną zmienność wód, ich działalność akumulacyjną i niszczącą. W ciągu około 50 lat została utworzona do połowy kępa koćmierzowska, natomiast brzeg pod wsią Zawisielcze został silnie porozmnywany na szereg wysp. Małeńki dopływ — Wisielka — zmienił miejsce ujścia, jego dolny bieg stał się jednym z rozlicznych ramion Wisły. Plan z r. 1914 przedstawia obraz zupełnie inny, dzięki robotom regulacyjnym, które były prowadzone od roku 1873. Nurt rzeki został

wg J. Kwiatkowskiego

Ryc. 2.
Zmiany koryta Wisły pod Sandomierzem
The shift of the Vistula bed below Sandomierz (after Kwiatkowski)

ujęty w karby, na terenach dawniej zalewanych utworzyły się kępy, wykorzystane pod plantację wikliny.

Z drugą rzeką -- Sanem -- Sandomierz związany był w przeszłości ściślej niż obecnie. Ujście Sanu do Wisły jeszcze w XVIII w. znajdowało się mniej więcej w odległości 5 km od Sandomierza, gdy teraz odległość ta wynosi 11 km.

W artykułach Kwiatkowskiego (22, 24) znajdujemy szereg danych dotyczących tej kwestii. Z ryciny zamieszczonej w dziele Puffendorfera, która przedstawia widok Powiśla od Gór Pieprzowych ku Zawichostowi i wojsko szwedzkie przepływające się przez San, wynika, że ujście Sanu miało miejsce mniej więcej na przeciw Kamienia Mściowskiego. Kierunek koryta od ujścia w górę wyznaczają ślady dawnego biegu rzeki koło Skowierzyna, Motycza i Gorzyc (widoczne wyraźnie na mapie 1 : 100.000), które lud zowie „Starym Sanem“. Analiza starych map potwierdza powyższe spostrzeżenia (22). Jeśli odrzucimy mapy wydane do połowy XVIII w. jako zbyt niedokładne, to na szczegółowszej mapie z 1770 r. zobaczymy obok Sanu mającego ujście w tym samym miejscu co dzisiaj, zaznaczony dawny bieg rzeki jako „Stary San“. Jeszcze wyraźniej widać to na mapie z r. 1789, na której San dwoma ramionami wpada do Wisły. Wreszcie notatka z akt Rady Miejskiej Sandomierskiej z lat 1570—1575 stwierdza, że wieś Wrzawy, która obecnie leży po lewym brzegu Sanu, wówczas leżała za rzeką.

Topografia terenu miasta

Sandomierz leży na drugorzędnym cyplu krawędzi wyżyny wyodrębnionym jak już wspomniano przez zakole, które wcisnęło się między Góry Pieprzowe a wzgórza miejskie (ryc. 1). Nasuwa się pytanie, dlaczego miasto rozwinęło się właśnie w tym miejscu, a nie na głównym cyplu wysuniętym najdalej na wschód. Oba miejsca przedstawiają pozornie analogiczne warunki terenowe: wysoki stromy brzeg, pod który bezpośrednio podpływa Wisła, powierzchnia silnie rozdebrzona, pokryta lessem. Dokładniejsza analiza wykazuje jednak pewne różnice. Cała południowa krawędź cypla Pieprzówek nie nadaje się pod rozbudowę miasta z powodu kruchości łupków. Wschodnia zaś część cypla posiada zaś na tyle słabe rozdebrzenie, że nie wyodrębniają się obronne wzgórza, na których możnaby założyć miasto.

Krawędź wyżyny na terenie miasta i w bezpośrednim jego sąsiedztwie charakteryzuje się zespołem teras. Sawicki (50) wyróżnia tutaj 6 poziomów i klasyfikuje ich wiek. Dwie najniższe terasy 2—4 m i 5—8 m są aluwialne. Nad nimi występują terasy dyluwialne 15 m i 25 m pokryte grubo lessem. Wreszcie dwie terasy najwyższe 40 m i 50 m wiąże autor z odmłodzeniem krajobrazu w pliocenie. Pod Sandomierzem terasy są najpiękniej wykształcone. Krawędź wyżyny

rozbita na kilka stopni przedstawia specjalnie dogodny teren dla osadnictwa. Terasy na północ i na południe od miasta są o wiele słabiej zachowane.

Ryc. 3.

Szkic morfologiczny okolic Sandomierza

A morphological sketch of Sandomierz and its environment

- I Wzgórze południowe (zankowe) — The southern hill (with the castle)
- II Wzgórze wschodnie (miejskie) — The eastern hill (the town)
- III Wzgórze zachodnie — the western hill
- 1 Wąwóz Królowej Jadwigi — The gorge of the Queen Jadwiga
- 2 Wąwóz Piszczele — The gorge of Piszczele
- IV Teren zalewowy — The valley of the Vistula, inundation terrain

Dzięki grubej powłoce lessowej (wykop studzienny na rynku sandomierskim wykazuje miąższość lessu na 29 m (51)) terasy zostały porozcinane głębokimi wąwozami na odrębne wzgórza, które wykorzystano pod budowę miasta (Ryc. 3).

Najbliżej Wisły znajduje się wzgórze wycięte z dyluwialnej terasy 15-metrowej. Jest ono niewielkie, ma kształt okrągławy, zocza bardzo strome, stanowi jednostkę zwartą i wyraźnie wyodrębnioną.

Na północ od niego rozciąga się wzgórze o wiele większe i wyższe. W rzucie poziomym kształtem przypomina soczewkę, której dłuższa oś ułożona jest południkowo. Wschodnie zbocze urwiskiem opada do doliny Wisły, tworząc krawędź opisanego już poprzednio obniżenia między miastem a Górami Pieprzowymi. Od zachodu zbocze również jest strome i posiada dość znaczną wysokość względną. Natomiast stok północny zarysowuje się najslabiej, to też wzmocniono niegdyś obronność wzgórza przez wykopanie tutaj sztucznej fosy. Od południa wzgórze posiada wystający cypel, który najbliższej sąsiaduje ze wzgórzem poprzednio wzmiankowanym. Na zachód od cypla głęboki wąwóz rozcina wzgórze sięgając daleko, niemal do połowy jego długości. O pierwotnej powierzchni szczytowej nie można nic pewnego powiedzieć. Charakterystyczne jest tylko wyraźne wznoszenie się terenu ku północy — od 15 do 40 m nad poziom Wisły. Dowodzi to, że wzgórze zostało wycięte z dwóch teras: dyluwialnej i niższej plioceńskiej. Wnętrze wzgórza — jak o tym świadczy wykop studzienny (51) — zbudowane jest z łupków. Lita skała łupków rozpoczyna się na głębokości 41 m.

Trzecie wzgórze znajduje się na zachód od wyżej wymienionych wyniosłości, oddzielone od nich wyraźnym obniżeniem wyerodowanym przez niewielką strugę wodną wpadającą niegdyś do Wisły. Jest ono rozległe, wydłużone w kierunku SE—NW, o kształcie bardzo nieregularnym. Nie tworzy zwartej całości, bo powierzchnia jego jest porozcinana wąwozami, z których na uwagę zasługuje malowniczy i bardzo głęboki wąwóz Królowej Jadwigi. Wysokość względną wzgórza rośnie od 15 do 55 m także w kierunku osi podłużnej, wchodziłaby więc tutaj w rachubę starsza terasa plioceńska (wg Sawickiego).

Obniżenie między wzgórzem śródmieścia i wzgórzem zachodnim rozdziela się ku północy niemal pod kątem prostym tworząc dwa wąwozy. Jedno ramię kąta stanowi wąwóz biegnący na zachód od wzgórza śródmieścia, drugie ramię — największy wąwóz na terenie miasta, zwany Piszczele. Wąwozy te obejmują czwarte wzgórze, najwyższe, które ku północy nieznacznie przechodzi w wierzchowinę.

Teren wierzchowiny w kierunku WNW jest rozległy, lekko pofalowany. Natomiast od północy i północo-wschodu przecina go głęboka dolinka z bocznymi rozgałęzieniami wiodąca od Gołębic do doliny Wisły. Tego rodzaju naturalne zagłębienia odsłaniają w wielu miejscach pod warstwą lessu pokłady ilów warwowych, eksploatowanych

na wyrób cegieł i garnków. Odkrywki iłów znajdują się w Gołębicach, na Przedmieściu Zawichojskim, na Przedmieściu Krakowskim.

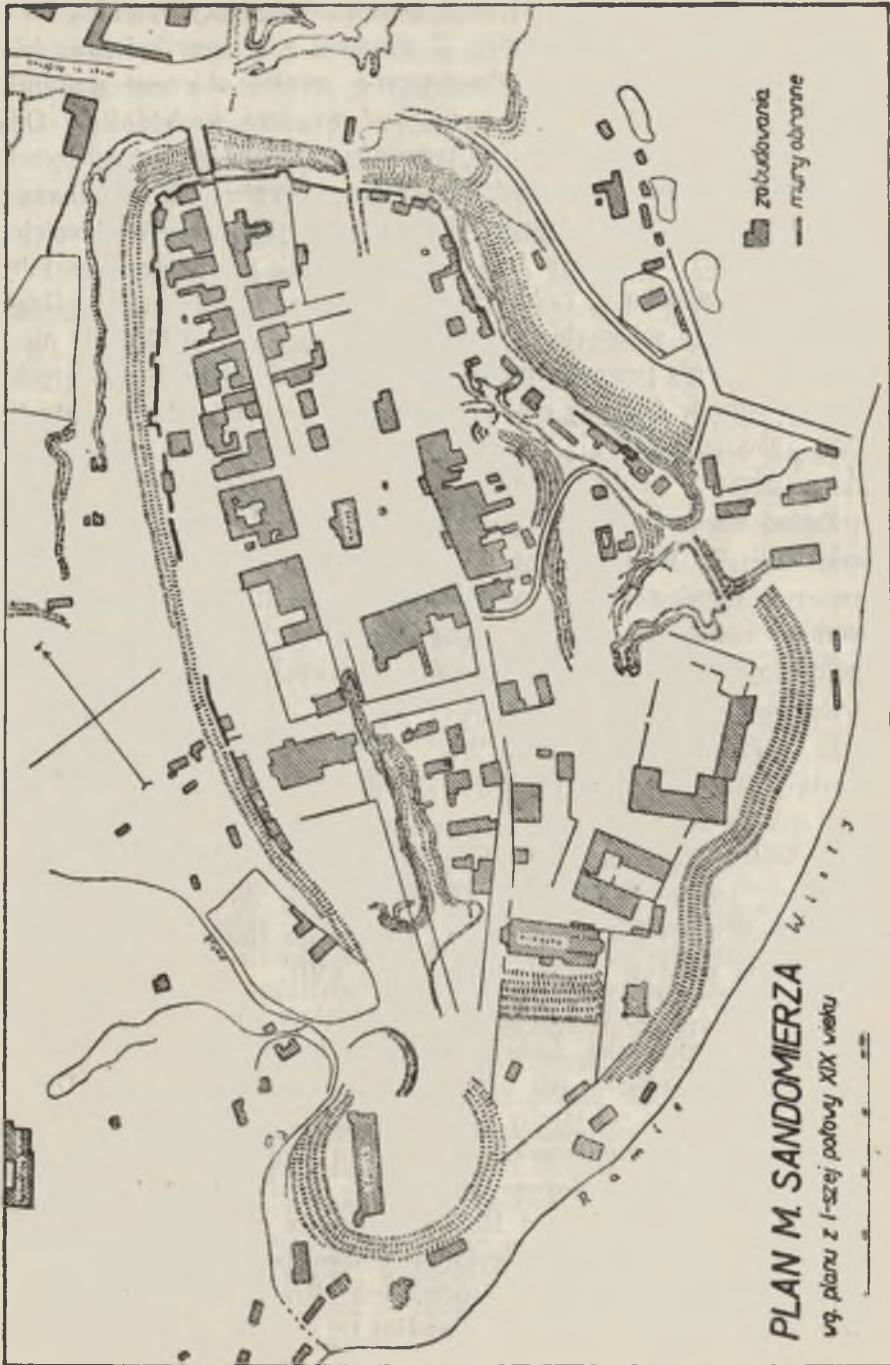
Analiza planu i rozwój terytorialny miasta

Najstarsze ślady budownictwa miejskiego dawnego Sandomierza znajdują się na trzech wzgórzach położonych najbliżej Wisły. Na wzgórzu południowym od wczesnego średniowiecza istniał zamek, który wielokrotnie przebudowywany i odbudowywany przetrwał do dnia dzisiejszego. Na wzgórzu wschodnim rozbudowało się miasto średniowieczne otoczone murami obronnymi. Zaś na wzgórzu zachodnim przy obecnie bardzo słabej zabudowie miejskiej zachował się wspaniały romański kościół św. Jakuba, oraz kościół św. Pawła, oba założone w pierwszej połowie XIII w. (39).

Osobliwe położenie kościołów św. Jakuba i św. Pawła poza murami obronnymi świadczy o tym, że w czasach historycznych, jeszcze w średniowieczu Sandomierz musiał zajmować wzgórze zachodnie. Czy miasto równocześnie istniało na wzgórzu wschodnim, czy też przeniosło się tam później, opuszczając wzgórze zachodnie? Ze względu na brak danych źródłowych w postaci planów czy zapisków w kronikach komentuje się fakt różnie. Zgodnie tylko przyjmuje się za datę zwrotną rok 1260 — kiedy to w czasie najazdu tatarskiego Sandomierz został całkowicie zniszczony i spalony, a ludność wymordowana. Faktem jest także, że po owej klęsce Sandomierz odbudowuje się na wzgórzu wschodnim na mocy nowego dokumentu lokacyjnego (5, 40). Najprawdopodobniejsze tłumaczenie — to, że Sandomierz po zniszczeniu porzucił dawne miejsce i przeniósł się na nowe bardziej z natury obronne (B u l i Ń s k i, P a t k o w s k i, Ł u s z c z k i e w i c z). Natomiast mało przekonujące jest tłumaczenie, że pierwotnie Sandomierz był rozłożony na trzech wzgórzach (łącznie ze wzgórzem zamkowym), a dopiero po 1260 r. pozostała ludność skupiła się na węższym terenie (40). Wobec ogólnej tendencji skupiania zabudowań w średniowiecznych miastach dyktowanej względami obronnymi trudno przypuścić, by właśnie Sandomierz — tak często narażony na napady — był rozbudowany na ogromnym i topograficznie bardzo zróżnicowanym terenie.

W planie miasta (ryc. 4) widać wyraźny wpływ ukształtowania powierzchni. I tak — wzgórze południowe niewielkie i niedostępne

Ryc. 4.

The plan of Sandomierz from the XIX th c.

z powodu stromości zboczy zajmuje zamek, stanowiący odrębny, niezależny od miasta punkt obronny. Z miastem połączony był prawdopodobnie tylko mostem. Średniowieczne miasto otoczone murami obronnymi nie wykracza poza wyniosłość wzgórza wschodniego. Od północy, gdzie wzgórze opada najłagodniejszym stokiem, zwiększono z czasem dodatkowo obronność miasta przez wzniesienie barbakanu. Pozatem urwiste zbocza zakończone murem wystarczały znakomicie jako ochrona przed wrogiem. Linia murów wiernie naśladowała kształt wzgórza, w związku z czym plan miasta zaprojektowany według szachownicowego schematu przybrał kształt soczewki, a kierunki niektórych ulic uległy pewnym modyfikacjom. Spośród budowli zawartych w obrębie murów doniosłą rolę obronną spełniał kościół Najśw. Marii Panny (obecna katedra), położony na wysuniętym ku południowi cyplu wzgórza w pobliżu bram.

Zabudowania otoczone murem obronnym posiadają charakter typowo miejski. Wzdłuż celowo zaplanowanych ulic i dokoła rynku w zwartych szeregach wznoszą się domy na ogół piętrowe i murowane. Ogromna rozpiętość wiekowa (od gotyckiego domu Długosza do współczesnych kamienic) charakteryzuje budownictwo tej części miasta.

Szczególnie pięknie przedstawia się panorama starego Sandomierza z przeciwnieległego brzegu Wisły. Wielopoziomowość zabudowań wykazuje, jak miasto wykorzystywało pod budowę terasy wiślane. I tak: spichrz stoi na wyższej terasie aluwialnej; na młodszej dyluwialnej wznosi się zamek; nad nim góruje katedra i kolegium jezuickie na starszej terasie dyluwialnej. Gdy wejdziemy do miasta, pochyły rynek i ulica opatowska zaprowadzą nas aż do Bramy Opatowskiej, która stoi na młodszej terasie plioceńskiej (50).

Sandomierz utrzymywał kontakt ze światem przez cztery bramy: Opatowską, Zawichojską, Lubelską (zwaną inaczej Rybacką) i Krakowską. Rozmieszczenie ich było bardzo charakterystyczne. Dwie pierwsze wzniesiono od strony północnej, gdzie najłagodniejszy stok wzgórza sprzyjał komunikowaniu się miasta z okolicą. Przez bramy: Lubelską i Krakowską położone od południa po obu stronach wzgórza zamkowego wychodziły drogi łączące miasto z przeciwnieległym brzegiem Wisły. Tak więc punkty wylotowe umieszczone były po dwa na końcach dłuższej osi wzgórza śródmieścia. Przy tym układzie cały ruch przepływał przez Sandomierz wzdłuż tej osi.

Układ dawnych dróg wychodzących z Sandomierza niemal w całości zachował się do dnia dzisiejszego. Dowodzi to, że drogi wytyczono zgodnie z istotnymi potrzebami miasta, wykorzystując umiejętnie naturalne warunki. Najwyraźniej widać to na przebiegu dróg do Opatowa i do Koprzywnicy. Pierwsza wykorzystuje dział wodny między Opatówką a Koprzywianką, unikając w ten sposób niewygodnego przejścia przez głębokie dolinki rzeczne wcinające się w wyżynę.

Droga do Koprzywnicy biegnie u stóp krawędzi wyżyny po aluwialnej terasie. Jest to jedyne dogodne miejsce do przeprowadzenia drogi; ponad terasą wznosi się stroma i rozdebrzona krawędź wyżyny, poniżej terasy, zalewane często przez wody, dno doliny.

Droga na Opatów zawsze była dla Sandomierza ważną arterią komunikacyjną i do dziś znaczenie to zachowała. Natomiast szosa do Koprzywnicy to zdegradowany szlak wiodący niegdyś z Sandomierza do Krakowa. Dawną rolę utracił na korzyść współczesnych połączeń drogowych i kolejowych przerzuconych na drugi brzeg Wisły, wykorzystujących dno doliny ujarzmionej przez człowieka rzeki.

Stara droga na Zawichost dawniej odgrywająca dużą rolę jako część szlaku Kraków—Litwa (3), obecnie ma znaczenie tylko lokalne. W pobliżu Sandomierza biegnie po płaskiej wierzcholinie ścinając cypel Gór Pieprzowych. Dopiero pod Dwikozami opuszcza się do stóp krawędzi towarzysząc jej (analogicznie do szosy koprzywnickiej) aż do Zawichostu.

Droga do Lublina, część składowa szlaku Kraków—Litwa, wychodziła z Sandomierza na Zawichost, przeprawiając się tam przez Wisłę. Jednak Brama Lubelska położona od strony Wisły nasuwa przypuszczenie, że istniała druga droga na Lublin przerzucająca się przez rzekę tuż pod miastem, tak samo jak droga na Lwów. Mapa *L i e s g a n i g a* przedstawia obie drogi łączące się na prawym brzegu Wisły na przeciw Zawichostu. Niestety brak danych do naświetlenia roli dróg w czasach dawniejszych. Nie można przeto stwierdzić, czy obie drogi używane były równocześnie i równorzędnie, czy też — co prawdopodobniejsze — odgrywały rolę w różnych okresach, względnie nawet w różnych porach roku. Dwukrotna przeprawa przez wielkie rzeki przy korzystaniu z drogi wschodniej nasuwa przypuszczenie, że mogła to być droga zimowa. Również wspomniane poprzednio zmiany koryt rzecznych — zwłaszcza Sanu — mogły powodować przerzucanie się ruchu z jednej drogi na drugą.

Przeniesienie centrum miasta na wzgórze wschodnie wpłynęło decydująco na powolny zanik dzielnicy dookoła kościołów św. Jakuba i św. Pawła — zwanej „Starym Sandomierzem“. W XVI w. „Stary Sandomierz“ liczy jeszcze 150 domów. Natomiast Komisja Dobrego Porządku opisująca bardzo dokładnie miasto w 1784 r. w ogóle nie wspomina o tej dzielnicy — widocznie nic z niej nie zostało oprócz dwóch kościołów. Do dnia dzisiejszego nie pokryło wzgórze zwarte zabudowanie o charakterze miejskim. Wpłynąć na to mogło odosobnione położenie wzgórze utrudniające kontakt z centrum miasta.

Od strony SW Sandomierz nie wykazuje także wyraźnej tendencji rozwoju wzdłuż szosy prowadzącej do Koprzywnicy. Położone przy niej przedmieście Krakowskie jest najbardziej zaniedbaną częścią miasta.

Zupełnie inaczej przedstawiają się warunki topograficzne i komunikacyjne od NW. Wierzchowina stanowi wygodny teren pod zabudowę, szosa na Opatów i Kielce jest najruchliwszą arterią. To też na przedmieściu Opatowskim widzimy budynki bardzo zróżnicowane wiekiem i charakterem. Obok nowoczesnych domów często spotyka się stare małe domki. Kontrast barokowego kościoła św. Michała z XVII wieku i nowoczesnego gmachu poczty może być symbolem dla tej dzielnicy od dawna rozwijającej się z rozmachem.

Od NE teren bardzo silnie rozdebrzony nie sprzyjał rozbudowie miasta zwłaszcza wobec lokalnego charakteru szosy zawichojskiej. Przedmieście Zawichojskie dotychczas zachowało swój podmiejski charakter.

Stromo opadająca krawędź wyżyny oraz podmokła łąka u jej podnóża w naturalny sposób ograniczają rozwój miasta w stronę wschodnią i południową.

Z prawym brzegiem Wisły interesy miasta zostały związane bardzo silnie od 1915 r., to jest od czasu doprowadzenia linii kolejowej z Ostrowca do Nadbrzezia. Sandomierz zyskał stację kolejową po drugiej stronie rzeki, ale administracyjnie dopiero w 1939 r. przyłączono do miasta Nadbrzezie, Ostrówek, część Trześni i Zarzekowice. Poprzednio teren ten należał do byłego województwa lwowskiego. Prawy nizinny brzeg Wisły zaopatrzone w port rzeczny i posiadający połączenia kolejowe przedstawia dogodny teren pod budowę fabryk, przetwórci, magazynów, składów i przedsiębiorstw transportu łądo-

wego i wodnego. Tutaj zapoczątkowano prace przy rozbudowie dzielnicy przemysłowo-komunikacyjnej.

Dzisiejszy Sandomierz obejmuje administracyjnie 1352 ha, z czego na tereny zabudowane (drogi, ulice, budynki itp.) przypada 360 ha. Według spisu ludności z 1946 r. $\frac{2}{3}$ liczby mieszkańców zajmuje centrum miasta i część północno-zachodnią (dawne przedmieście opatowskie). Reszta zamieszkuje przedmieścia łącznie z położonymi na prawym brzegu Wisły ²⁾. Ze wszystkich przedmieść najludniejsze jest Nadbrzezie — widoczny skutek dogodnego położenia przy stacji kolejowej i przy porcie rzeczny. Wobec projektów przywrócenia Wiśle jej dawnego znaczenia komunikacyjnego prawobrzeżne przedmieścia Sandomierza mają w przyszłości możliwość szybkiego rozwoju.

Charakterystyczne dla wszystkich przedmieść Sandomierza jest wzajemne przenikanie budownictwa podmiejskiego i wiejskiego. Żywe okolice rolnicze są tak gęsto osadzone, że miasto rozbudowując się nie natrafia na większe obszary puste, lecz wchłania najbliższe wsie. Proces przemiany budownictwa wiejskiego na miejskie następuje powoli i stopniowo, co wpływa decydująco na charakter krajobrazowy peryferii Sandomierza.

Ważną rolę w fizjonomii każdego miasta spełniają tereny niezabudowane, jak ogrody, zieleńce, parki, cmentarze itd. W dzielnicy opatowskiej posiada Sandomierz stosunkowo duży park. Na wzgórzu zachodnim koło kościoła św. Pawła leży oddalony od śródmieścia cmentarz wykorzystujący równy i suchy teren wierzchowy. Charakterystycznymi dla Sandomierza obszarami niezabudowanymi są wąwozy i zbocza wzgórz. Wszędzie, gdzie stok nie jest zbyt stromy, wykorzystuje się go pod drzewa owocowe i warzywa. Sady i ogrody pokrywające każdy niemal wolny skrawek ziemi są istotnym składnikiem w krajobrazie Sandomierza. Stoki wzgórz o wystawie południowej i południowo-wschodniej zasłonięte od zimnych wiatrów północnych przez wysunięty cypel Gór Pieprzowych stwarzają specjalnie

²⁾ Jeśli chodzi o strukturę ludności Sandomierza, to dane Zarządu Miejskiego na rok 1946 i 1948 są tak krańcowo różne z powodu zastosowania innego kryterium podziału na zawody, że nie mogą być wykorzystane ani porównawczo, ani oddzielnie. Niewiadomo, które zestawienie wiarygodniejsze — np. w 1946 r. pod pozycją „handel“ znajdujemy liczbę 1634, w 1948 r. pod tą samą pozycją — tylko 473, „inne“ zawody w 1946 r. wyrażają się cyfrą 307, w 1948 r. — 5.631 — liczbą, która stanowi ponad 50% całej ludności Sandomierza.

dogodne warunki dla sadownictwa posiadającego tutaj dawną tradycję. W średniowieczu uprawiano w Sandomierzu winną latorośl.

Aspekt czasowy

Ziemia sandomierska dzięki nadzwyczaj urodzajnej glebie lessowej od dawna słabo zalesiona stała się ośrodkiem skupiającym gromadne życie ludzkie od wczesnych epok przedhistorycznych. Odkrycia prehistoryczne są jednak fragmentaryczne i najczęściej zupełnie przypadkowe, a nierzadko bywają bezmyślnie zaprzepaszczone. W Sandomierzu przy doprowadzaniu ulicy Zamkowej do kościoła św. Jakuba znajdowano dużo kości i ceramiki, wyrzucano to jednak na umocnienie nasypu przy ulicy Zamkowej. Ziemia w okolicach Sandomierza jest wprost przepelniona szczątkami dawnego ludzkiego życia ³⁾.

Najpełniejszy obraz dziejów osadnictwa prehistorycznego dają wykopaliska na grodzisku w Złotej (6 km na SW od Sandomierza), reprezentują bowiem wszystkie ważniejsze kultury, jakie rozwijały się na ziemi sandomierskiej. W czasach przedhistorycznych Złota była silnym ośrodkiem, którego wpływ promieniował na okolicę. Znaleziska z okresu ostatniej kultury neolitu odkryte na tamtejszym grodzisku są tak bogate, że nazwano tę kulturę „złocką“. Objęła ona obszar całej polaci lessowej od Stopnicy aż po Wisłę. Niezwykłej wartości wykopaliska w Złotej stały się bodźcem do dalszych poszukiwań, które stwierdziły, że teren Wyżyny Sandomierskiej w promieniu kilkunastu kilometrów od Złotej od IV tysiąclecia przed N. Chr. był intensywnie zasiedlony, przy czym osady skupiały się najliczniej, na krawędzi wyżyny (64) ⁴⁾.

³⁾ W 1948 r. studenci geografii U. M. C. S. znaleźli między Pieprzówkami a Sandomierzem w zboczu lessowym nad Wisłą wyraźny poziom jakiejś dawnej osady. Szczątki naczyń glinianych, kości, ślady palenisk tkwiły 1,5 m poniżej dzisiejszej powierzchni ornej.

⁴⁾ Z mapki K. Jażdżewskiego załączonej do jego pracy pt. „Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej“ możemy wyodrębnić 4 ośrodki tej kultury: 1) obszar lessowy po prawym i lewym brzegu górnej Wisły, 2) obszar lessowy górnej i średniej Odry, 3) nadwarciańsko-goplański obszar czarnoziemów bagiennych oraz 4) obszar aluwiiów średniej Wisły. Daje to wyobrażenie, na jakich terenach obecnej Polski istniały warunki sprzyjające osadnictwu w epoce kamiennej. Na terenie zamkniętym łukiem górnej i średniej Wisły od południa i wschodu widzimy trzy zagęszczenia stanowisk kultury pucharów lejkowatych: a) w okolicy Krakowa, b) w sąsiedztwie Oleśnicy i Stopnicy sięgające aż po Kielce i wreszcie c) bardzo wyraźne skupienie znalezisk dokoła Sandomierza.

Wzgórza okolic Sandomierza też były od dawnych czasów zajęte pod osiedla ludzkie. Ślady osady z epoki żelaza odkryto na przedmieściu Krakowskim. Sąsiadujące z miastem od SW wzgórze „Salve Regina” ma charakter kurhanu z końcowych okresów przedhistorycznych — niestety nie jest ono zbadane archeologicznie (64). Koło kościoła św. Jakuba odkopano ogromne wczesnohistoryczne cmentarzysko (174 groby, powierzchnia ok. 7000 m²) (58). W świetle tych odkryć można przypuszczać, że od najdawniejszych czasów istniało w tych okolicach duże skupienie ludności przemieszczające się na kolejne wzgórza lessowe od SW na NE.

Pierwszą historyczną wzmiankę o Sandomierzu znajdujemy w kronice Gall'a, który nadaje mu miano „Sedes regni principalis” stawiając na równi z Krakowem i Wrocławiem. Tak samo jak Kraków czy Wrocław Sandomierz jest stolicą odrębnej dzielnicy. Rolę stolicy dzielnicowej odebrał Sandomierz Wiślica, która od najdawniejszych czasów była stolicą plemienną Wiślan (6). Możliwe, że to zdegradowanie Wiślicy nastąpiło na skutek rozrastania się państwa, które musiało stworzyć na swoich kresach silny punkt obronny oraz ośrodek polityczno-gospodarczy. Niewątpliwie na wybór Sandomierza wpłynęło jego uprzywilejowane położenie pod względem komunikacyjnym, i większe oddalenie od Krakowa⁵⁾.

Do dziejów miasta we wczesnym średniowieczu nie posiadamy danych liczbowych. Ogólne pojęcie o tym jak w późniejszych wiekach kształtuje się rozwój miasta dają nam następujące cyfry dotyczące zmiany w zabudowaniu oraz ilości mieszkańców.

Z zestawienia widać, że rozwój miasta dochodzi do punktu kulminacyjnego w XVI w. Brak niestety danych dla w. XVII. Liczby dla w. XVIII ilustrują głęboki upadek miasta. W w. XIX i początku XX widać stagnację w rozwoju, później powolny przyrost. Po 1931 r. rozwój jest szybszy i w 1939 r. liczba ludności osiąga drugi punkt kulminacyjny.

Żeby zrozumieć, dlaczego tak właśnie kształtuje się linia rozwoju Sandomierza, musimy sięgnąć do historii, rozpatrzyć jaki zespół czyn-

5) Wiślica upomni się o swoje dawne prawa jeszcze w XII w. Korzystając z zamieszek panujących w dzielnicy sandomierskiej po śmierci Leszka Białego próbuje odebrać prymat Sandomierzowi. Na bardzo krótki czas pojawi się województwo wiślickie.

Zabudowania Sandomierza

Rok (wiek)	Ilość domów murowanych	Ilość domów drewnianych	Razem	Źródło
XVI	?	?	545	Buliński (5)
1784	45	135	180	Kom. Dobrego Porządku wg Chądzyńskiego (6)
1830	49	243	292	Rodecki (44)
1889	104	324	428	Sulimirski (54)

Ilość mieszkańców Sandomierza

Rok (wiek)	Ilość mieszkańców	Źródło
XIV	2470	Laudenberger (27)
XVI	5450 ⁹⁾	
XVIII	2062	Buliński (5)
1825	3086	Kwiatkowski (21)
1909	6798	..
1921	6763	wg spisu ludności
1931	8625	..
1939	10628	Zarząd Miejski — Ref. Ludo.
1945	8763	..
1949	9849	..

ników i w jaki sposób decydował w poszczególnych momentach dziejowych o tym, czy miasto przeżywało okres upadku czy rozkwitu. Pomocą

⁹⁾ Liczba 5450 jest oszacowana na podstawie ilości domów, których w XVI w. było 545. Przyjęto, że na jeden dom przypada przeciętnie 10 osób. Uzyskany iloczyn dał powyższą sumę. B u l i Ń s k i ocenia ilość mieszkańców Sandomierza w XVI w. na 8.000 — przyjmuje więc 15 osób na dom. Wydaje się, że mnożnik, który ustalił, jest za wysoki. Wprawdzie dawniej rodziny były liczniejsze, ale domy budowano przeważnie jednorodzinne. Tymczasem w XIX w. na jeden dom wypada 10 osób. Cyfra 8.000 wydaje się nieprawdopodobnie duża w porównaniu z cyframi dotyczącymi ilości mieszkańców z XV i XVIII w.

przy omawianiu tego zagadnienia będzie interpretacja położenia miasta w stosunku do granic Państwa według załączonych mapek (Ryc. 5).

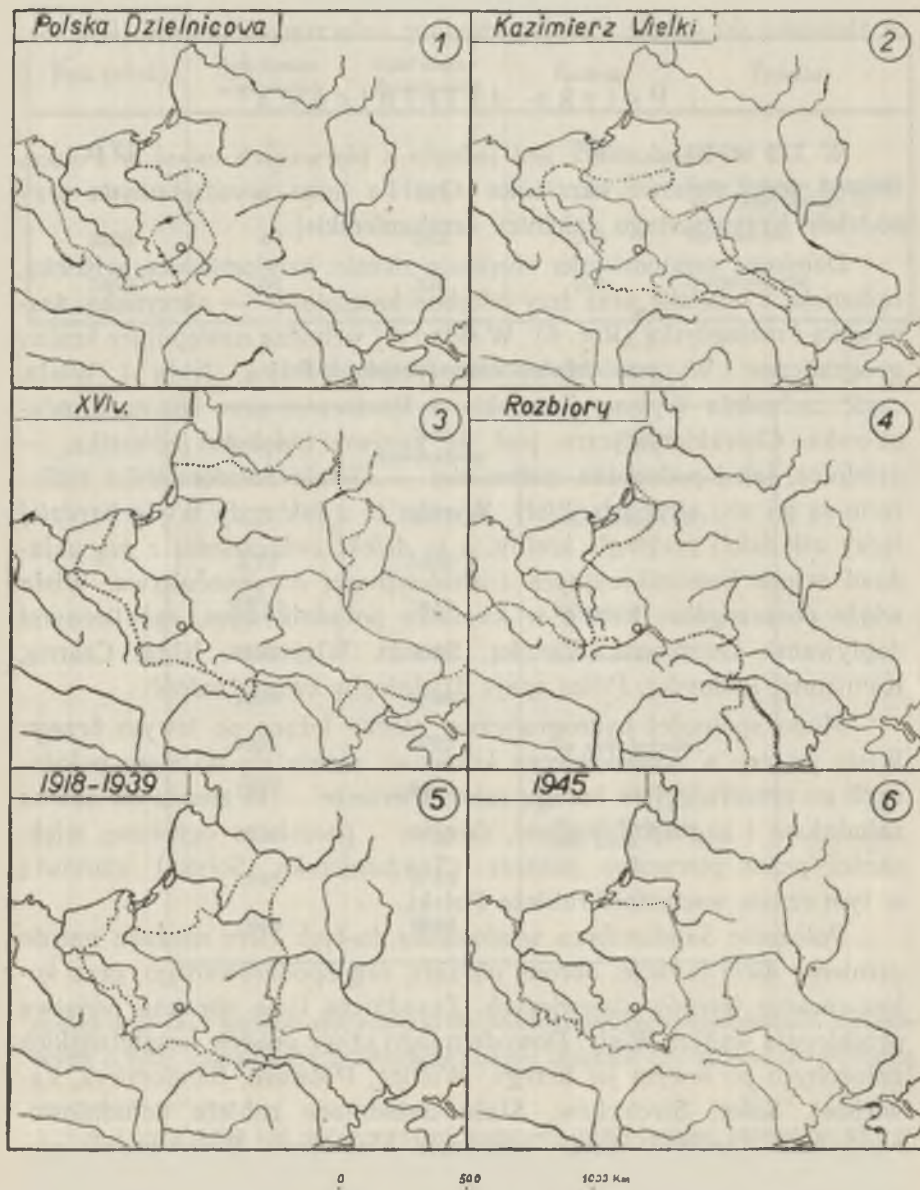
P o l s k a d z i e l n i c o w a

W XII w. Sandomierz jest jednym z pierwszych miast w Polsce. Dowód tego stanowi wzmianka Galla oraz wyodrębnienie przy podziale Krzywoustego dzielnic sandomierskiej.

Dzielnica sandomierska obejmuje ziemie: sandomierską, wiślicką, radomską i lubelską oraz trzy odrębne kasztelanie — skrzyńską, żarnowską i małogojską (Ryc. 6) W skład jej wchodzi następujące krainy geograficzne: Wyżyna Małopolska między Pilicą, Nidą i Wisłą, część zachodnia Wyżyny Lubelskiej z Roztoczem oraz Nizina Sandomierska. Charakterystyczne jest, że zarówno większa jednostka, — dzielnica, jak i podrzędna wobec niej — Ziemia Sandomierska rozłożone są po obu stronach Wisły. Wynika to z faktu, że Wisła bardziej łączy niż dzieli przyległe krainy, a to dzięki związanemu z nią układowi arterii komunikacyjnych i atrakcyjności dla osadnictwa. Wisła wiąże poszczególne ziemie w kierunku południowym, zaś licznymi dopływami: Dunajcem, Wisłoką, Sanem, Wieprzem, Nidą, Czarną, Kamienną, Radomką, Pilicą spaja dzielnice w zwartą całość.

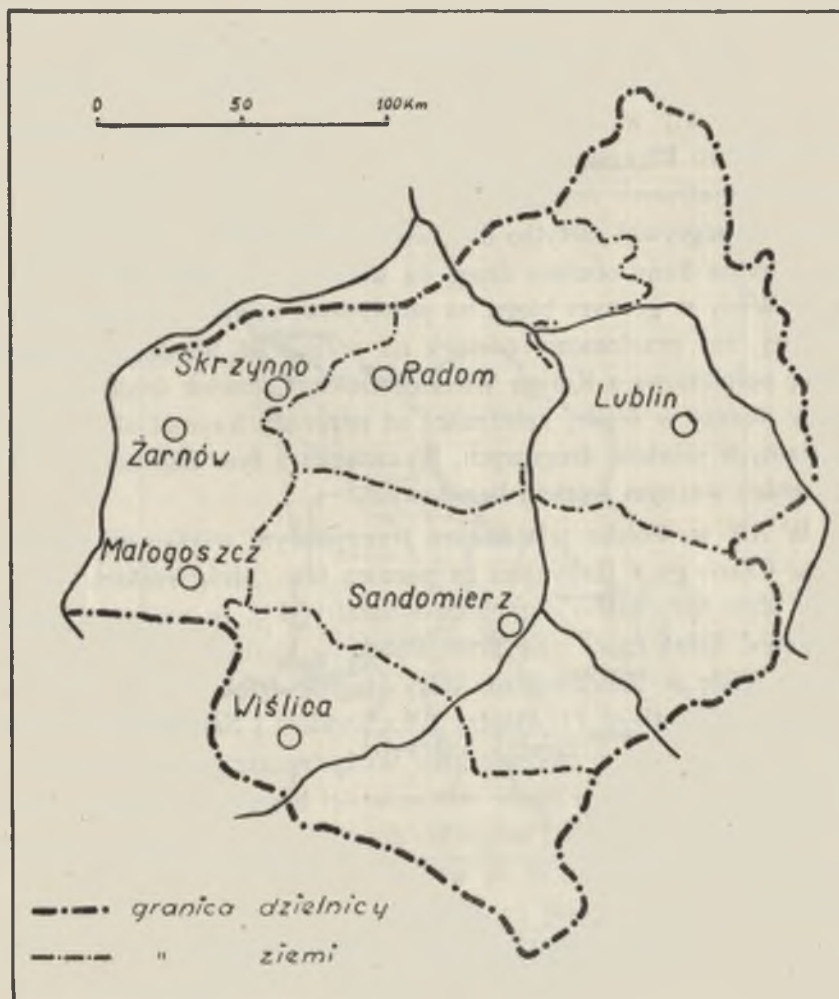
Mimo spójności hydrograficznej ziemie leżące po lewym brzegu Wisły jeszcze w średniowieczu krańcowo różnią się od ziem położonych po przeciwległym brzegu rzeki. Pierwsze — to ziemie od dawna zaludnione i zagospodarowane, drugie — porośłe w ogromnej ilości przez pierwotne puszcze (Sandomierska, Solska) stanowią w tym czasie wschodnie rubieże Polski.

Położenie Sandomierza w stosunku do tych ziem narzuca mu do pełnienia dwie funkcje: obronę obszaru zagospodarowanego, oraz kolonizowanie terenów dziewiczych. Zasadnicza linia obronna państwa przebiegała wzdłuż Wisły. Dowodem tego sznur grodów kasztelańskich założonych po lewym jej brzegu: Wiślica, Połaniec, Sandomierz, Zawichost, Solec, Ściechów. Słabo zaludnione rubieże południowo-wschodnie stanowiły rodzaj przedpoła obronnego. Bezpośrednie niebezpieczeństwo zagrażało państwu wtedy, gdy nieprzyjaciel stanął na linii Wisły. Najbardziej uczęszczany szlak najazdów szedł przez południową Lubelszczyznę kierując się na łatwy do przeprawy odcinek Wisły między Sandomierzem a Zawichostem. Stąd ogromne znaczenie obu grodów.

Ryc. 5.

Położenie Sandomierza w stosunku do granic państwa
 The position of Sandomierz in relation to the frontiers of the State

Rys. 6.

Dzielnica Sandomierska w XIII wieku według Arnolda i Semkowicza
 The Sandomierz quarter in the XIII th c. after Arnold and Semkowicz

Ekspansja osadnicza w widłach Wisły i Sanu natrafiała na duże trudności (11); puszcza od północy i zachodu było niedostępna z powodu płątaniny wód, bagien i moczarów, jakie tworzyły Wisła i równoległe do niej naówczas płynąca Wiśloka. Jedynymi drogami wiodącymi w głąb puszczy były doliny Wisłoki, Dunajca i Sanu, które

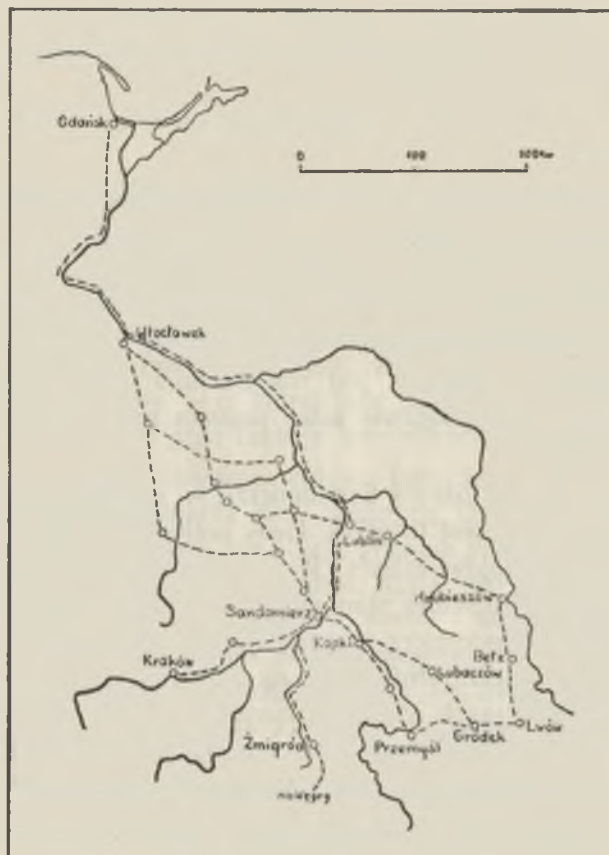
w XIV w. są już zasiedlone. Sandomierz położony pomiędzy ujściami Wisłoki i Sanu był predysponowany na ośrodek ekspansji.

Zarówno funkcja obronna jak i funkcja kolonizatorska Sandomierza pozostawały w ścisłym związku z jego sytuacją komunikacyjną. W wyjątkowo korzystnych warunkach komunikacyjnych znajdujemy również wyjaśnienie doniosłej roli gospodarczej, jaką Sandomierz już od XII w. odgrywał nie tylko dla swojej dzielnicy, ale dla całego państwa. Dolina Sanu otwiera drogę na wschód ku Bramie Przemyskiej, dolina Wisły w górnym biegu na południowo-zachód ku Bramie Krakowskiej, zaś przełomowy odcinek na północ od Sandomierza łączy Polskę południową z Krainą Wielkich Dolin. Człowiek średniowieczny żyjący jeszcze w ścisłej zależności od przyrody trzymał się z reguły naturalnych szlaków drogowych. W związku z tym Sandomierz staje się bardzo ważnym węzłem handlowym.

W XII w. Polska jest krajem tranzytowym wiążącym wybrzeże Morza Czarnego z Bałtykiem za pomocą tzw. „dróg ruskich“. Z zachodu idzie tędy sukno angielskie i flandryjskie, ze wschodu jedwab i korzenie. Szlak ruski idzie przez Polskę w kierunku SE—NW, przecinając Wisłę w Sandomierzu, który ciągnie dzięki temu zyski z ceł i prawa składu (Ryc. 7). Między Włocławkiem i Sandomierzem szlak biegnie zasadniczo po cięciwie łuku Wisły, rozszczepia się jednak na szereg dróg, obsługując liczne miejscowości bogatego i ludnego kraju. W Sandomierzu natomiast wszystkie drogi łączą się zarówno z powodu przeprawy jak i dlatego, że na wschód od Wisły kraj jest dziki i niebezpieczny. W ten sposób ruch handlowy w całości przepływa przez miasto. Na trudnym odcinku między Sandomierzem a Lwowem szlak trzyma się na ogół doliny Sanu. Znaczenie węzła handlowego sandomierskiego podnosi jeszcze droga na Węgry również wykorzystująca warunki naturalne — dolinę Wisłoki i przełęcz Dukielską (2).

Rozbicie dzielnicowe wyodrębniające szereg udzielnych księstw, wpływa na decentralizację władzy w kraju, wzmagając znaczenie i aspiracje stolic poszczególnych księstw. Sandomierz jako ośrodek polityczny rywalizuje wówczas z Krakowem.

W młodym państwie polskim będącym jeszcze ciągle w stadium organizacji Sandomierz zarysowuje się jako miasto niezwykle żywotne, o bardzo dużych i różnorodnych możliwościach rozwoju. Świadczą

Ryc. 7.
Sandomierz na szlaku Bałtycko-Czarnomorskim
Sandomierz on the tract Baltic-Black Sea

o tym liczne funkcje, które Sandomierz pełni wybijając się na czołowe stanowisko wśród miast polskich.

W i e k XIV

Na przełomie XIII i XIV w. równocześnie z formowaniem się odrodzonego państwa polskiego następuje upadek organizacji grodowej. Dzielnica sandomierska staje się województwem, kasztelanie przekształcają się w starostwa. Nowy podział administracyjny nawiązał do dawnych tradycji tak, że granice poszczególnych jednostek

administracyjnych pozostały niemal bez zmian (por. Ryc. 6 i 8). W nowoorganizowanym państwie tendencje centralistyczne wynoszą Kraków na naczelne miejsce.

Jak na tle tej sytuacji polityczno-społecznej układają się losy Sandomierza?

Dla Sandomierza z XIV w. posiadamy pierwsze dane liczbowe — dotyczące ilości mieszkańców. Cyfra 2470 nabiera wyrazu dopiero przy porównaniu z innymi miastami. Okazuje się, że w diecezji krakowskiej po Krakowie, który ze swoimi 10.000 mieszkańców znacznie przewyższa pozostałe miasta, drugie miejsce zajmuje Sandomierz. Liczbą ludności najbliższa jest mu Bochnia (2.040 mieszkańców). Z pozostałych miast zaledwie kilka posiada nieco ponad 1.000 mieszkańców (24).

Rzut oka na położenie Sandomierza w stosunku do ówczesnych granic wyjaśnia, że jest to okres, kiedy polityczna sytuacja kraju wybitnie sprzyja rozwojowi miasta (Ryc. 5). Terytorium państwa jest rozciągnięte wzdłuż osi, którą stanowi szlak bałtycko-czarnomorski przechodzący przez Sandomierz. Kształt Polski ułatwia jej rolę państwa tranzytowego, zaś centralnie położony Sandomierz urasta do roli jednego z najważniejszych ośrodków handlowych. Równocześnie miasto pośredniczy w wymianie handlowej między poszczególnymi krainami. Osadnictwo posuwające się doliną Wisłoki i Sanu przenikając z wolna do puszczy eksploatuje ją gospodarczo. Nizina Sandomierska dostarcza produktów leśnych (drzewo, klepki, łyko, skóry, smoła, popiół, miód, воск) wzamian za plody rolnicze Wyżyny Sandomierskiej.

Wartość ludnościową omawianych ziem w XIV w. charakteryzuje *L a d e n b e r g e r a* mapa zaludnienia Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego. Urodzajna Wyżyna Lubelska jest jeszcze terenem niemal bezludnym (1 mieszk. na 1 km²), obszar między Wisłą i Sanem (z wyjątkiem dolin Sanu i Wisłoki) stanowi pustkę ludnościową. Góry Świętokrzyskie porośnięte puszcza posiadają zaludnienie bardzo słabe. Tym pustym lub słabo zaludnionym terenom przeciwstawia się pas gęstego zaludnienia w sandomierskim między Koprzywnicą a Bodzentynem (16 do 22 głów na 1 km²).

Chociaż wskutek centralizacji władzy Sandomierz traci bezpowrotnie poprzednie znaczenie polityczne, to jednak dzieje miasta w tym okresie są na ogół przedłużeniem linii rozwoju z czasów Polski dziel-

nicowej z coraz bardziej krystalizującym się znaczeniem handlowo-komunikacyjnym jako istotnym motorem życia.

Wiek XVI

Mapa granic państwa z XVI w. (Ryc. 5) nasuwa dwa wnioski dotyczące Sandomierza. Po pierwsze — na skutek przesunięcia granic daleko ku wschodowi miasto traci dawne znaczenie strategiczne. Tego rodzaju zwężenie funkcji dodatnio wpływa na rozwój Sandomierza. Po długich wiekach miasto przestaje być wreszcie narażone na ciągłe napady i związane z tym zniszczenie. Po drugie — od czasu unii z Litwą droga na Litwę, przy której leży Sandomierz, uzyskuje duże znaczenie. Wzmacnia to jego funkcje komunikacyjno-handlowe.

Na rozwój miasta dodatnio wpływa fakt, że w XVI w. cofnięto ostatecznie przymus używania dróg lądowych. Do XVI w. Wisłą szło tylko drzewo i sól — towary nie objęte prawem przymusu drogowego. Od XVI w. obok wymienionych towarów Wisłą transportuje się w największych ilościach zboże, a następnie smołę i popiół. Wisła osiąga wtedy pełną wartość jako szlak komunikacyjny (3). Drzewo i zboże są głównymi surowcami, na których opiera się polski handel wywozowy. Sandomierz, który leży w punkcie jednoczącym krainy rolnicze i leśne, bierze poważny udział w tym handlu. Dzięki temu zachowuje rolę ważnego ośrodka handlowego, mimo, iż od połowy XV w. podupada tranzyt, na którym głównie opierał Sandomierz swój dobrobyt⁷⁾. W XV i XVI w. rozwija się nowa ważna gałąź handlu: spęd bydła z Rusi i Mołdawii. Część bydła przeznaczoną na ubój w kraju pędzono dwiema drogami: przez Lublin do Poznania i z Jarosławia przez Rzeszów do Krakowa. Natomiast bydło, które szło tranzytem do Wrocławia odbywało dłuższą drogę przez Sandomierz (16).

Równocześnie rozwijający się w zagłębiu staropolskim przemysł wpływa na wzbogacenie się miasta. Wzdłuż południowych stoków Gór Świętokrzyskich od Radoszyc po Szydłów rozłożyły się huty szklane, a koło Chęcín huty żelazne i miedziane. Na północ od głównego pasa świętokrzyskiego umiejscowił się w ilżeckim przemysł garnarski, a w radomskim powstał główny ośrodek przemysłu żelaznego.

⁷⁾ W czasie trzynastoletniej wojny z Krzyżakami kupcy polscy utracili bezpośredni kontakt z Flandrią i Angią, dla których szły przez Polskę jedwab i korzenie ze wschodu. Handel ten przejmują kupcy norymberscy (2).

W Sandomierzu zawiązuje się cech nożowników i miecznikarzy. Jako ostatni wyraz renesansowego rozkwitu miasta dochodzi do dużego znaczenia cech złotników. Przemysłowe produkty województwa sandomierskiego skierowywane są przede wszystkim do Krakowa (37).

Ziemia sandomierska osiąga wówczas optimum rozwoju życia gospodarczego. Wszystkie trzy gałęzie wytwórczości: rolnictwo, leśnictwo i przemysł są podstawą samowystarczalności gospodarczej dla województwa, a zarządem pracują na eksport. W porównaniu z okresem poprzednim perspektywy rozwoju miasta — z powodu utraty funkcji politycznej i strategicznej — nie są tak rozległe i różnorakie. Stosunki ogólnopaństwowe są ustabilizowane i oblicze Sandomierza krystalizuje się jako miasta-węzła i miasta-targu. Dane dotyczące liczby mieszkańców i zabudowań potwierdzają rozkwit miasta.

P r z y c z y n y u p a d k u m i a s t a

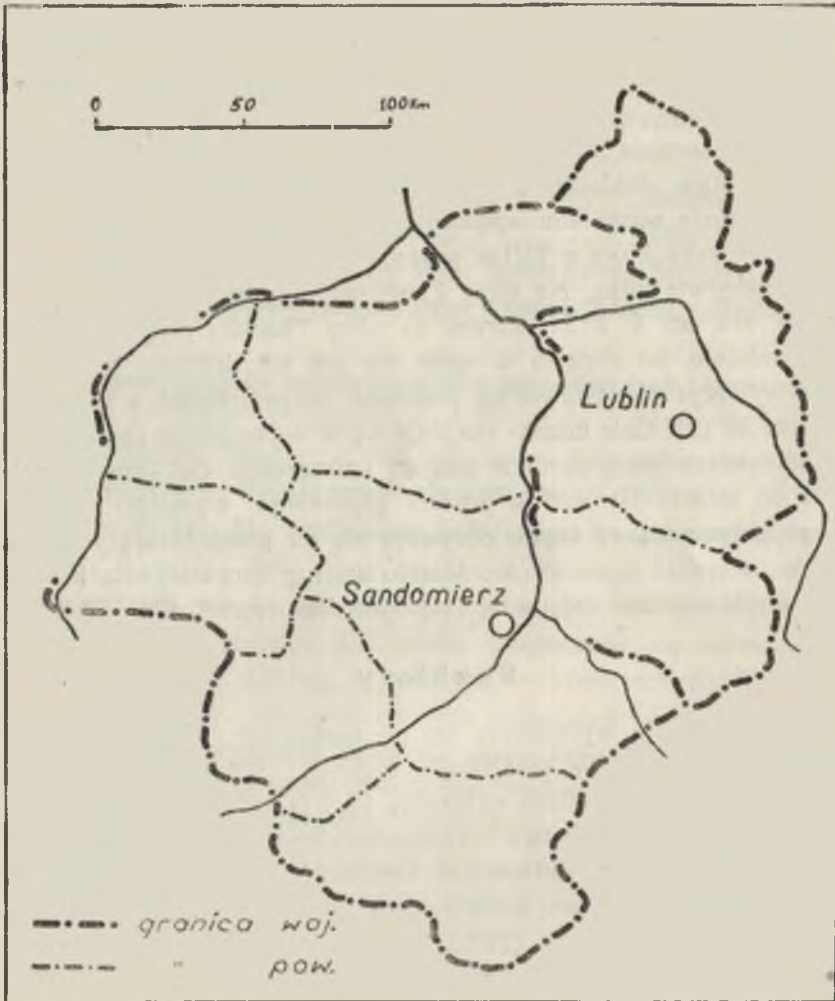
Tym bardziej zaskakuje znany z historii fakt, że pod koniec XVI w. rozpoczyna się upadek Sandomierza.

Jedne z przyczyn upadku narastały od dawna, inne pojawiły się nagle. Jeszcze w XV w. utworzono województwo lubelskie z ziem na wschód od Wisły i na północ od Sanu należących dawniej do województwa sandomierskiego. Została wówczas rozbita jednostka podległa Sandomierzowi administracyjnie, gospodarczo i kulturalnie (Ryc 8). Nowy podział w sposób nienaturalny uczynił z Wisły rzekę graniczną przekreślając to, co było dla dawnych jednostek administracyjnych bardzo cenne: łączenie trzech krain geograficznych.

Stolica nowego województwa — Lublin rozwija się w XV i XVI w. bardzo intensywnie jako pośrednik ożywionego handlu między Litwą i Rusią a zachodem Polski. W związku z tym nabiera znaczenia odgałęzienie szlaku czarnomorskiego wiodące ze Lwowa przez Bełz, Hrubieszów, Krasnystaw do Lublina, co oczywiście zmniejsza rolę dawnego szlaku prowadzącego na Sandomierz⁸⁾. Skutki nowego podziału administracyjnego i konkurencja Lublina nie odbiły się wprawdzie natychmiast w widoczny sposób na znaczeniu Sandomierza, ale ujawniły się, gdy miasto było już osłabione późniejszymi ciosami.

Dalsze przyczyny upadku miasta narastały przez następne wieki aż do rozbiorów.

⁸⁾ Dowodem jak bardzo atrakcyjnym ośrodkiem handlowym był w tym okresie Lublin są usilne starania Wrocławia i Poznania o koncesję na handel z Lublinem.

Ryc. 8.

Województwo sandomierskie i lubelskie w XVI w.
The district of Sandomierz and Lublin in the XVI thc.

W sposób decydujący na zahamowanie rozwoju, a później upadek Sandomierza wpływa fałszywa polityka miejska i socjalna w kraju, która w katastrofalny sposób odbija się na życiu miast polskich.

Przeniesienie stolicy do Warszawy umniejsza znaczenie drogi łączącej przez Sandomierz dawną stolicę Kraków z Litwą.

W XVII w. wojny szwedzkie szczególnie dotkliwie niszczą miasto.

Kłęski naturalne także nie oszczędzają Sandomierza. W XVII w. zaraza wyludnia miasto, w XVIII w. dwa pożary niszczą wiele zabudowań.

Polska Komisja Dobrego Porządku działająca w Sandomierzu w 1784 r. daje dokładny opis miasta, który obrazuje stopień jego upadku. Przede wszystkim ogólna liczba domów sięga zaledwie 180. Ulica Opatowska, która w XVI w. posiadała 38 domów, w czasie lustracji ma ich zaledwie kilka. Na ulicy Zamkowej niegdyś zabudowanej 32 domami, stoi ich 5. Z 21 domów na ulicy Tkackiej prawdopodobnie nic nie zostało, bo ulica ta w ogóle nie jest wymieniona. Na innych ulicach sytuacja przedstawia się podobnie. Jedyne Rynek z 35 domów zachował 31 (5). Całe miasto znajduje się w najwyższym zaniedbaniu. Nie naprawiane mury obronne ulegają zniszczeniu. Od strony zamku wjazd do miasta istnieje w postaci głębokiego, wąskiego wąwozu, którego strome ściany często obrywają się na przejeżdżających. Wąwóz ten prowadzi aż do Rynku. Miasto według sprawozdania Komisji „...dla złych zupełnie dróg zdaje się być niepostępne“ (29).

Rozbiory

Stosunki, jakie wytworzyły się po rozbiorach Polski odbierają Sandomierzowi wszelkie możliwości rozwoju. Już stworzenie województwa lubelskiego podcina naturalną więź łączącą trzy krainy w ramach dawnego województwa sandomierskiego; nowy podział polityczny rozrywa tę więź całkowicie. Sandomierz leży na granicy Królestwa Polskiego i zaboru austriackiego. Wisła staje się rzeką graniczną, ziemie dawnego województwa sandomierskiego położone na prawym brzegu obejmują zabór austriacki (Ryc. 5).

Rozpoczyna się vegetacja przygranicznego miasta. Przy ustalaniu podziału administracyjnego Królestwa Polskiego zostaje wprowadzicie wyodrębnione województwo sandomierskie o tradycyjnej nazwie, ale stolicę jego przeniesiono do Radomia, w którym poprzednio już skupiła się większość urzędów wojewódzkich. Sandomierz spada do roli miasta obwodowego. Część dawnego województwa sandomierskiego zostaje włączona do nowoutworzonego województwa krakowskiego ze stolicą w Kielcach. Oba województwa po powstaniu listopadowym zostają przemianowane na gubernie — radomską i kielecką. W ten sposób znika nawet nazwa, która świadczyła o dawnym stanowisku Sandomierza.

Radom rozwija się szybko dzięki odrodzeniu zagłębia staropolskiego, oraz przeprowadzeniu kolei dęblińsko-dąbrowskiej związanej z tymże zagłębiem. Ilustracją rozwoju Radomia i wegetacji Sandomierza może być zestawienie liczby ludności w obu miastach w okresie 1827—1909.

Rok	Sandomierz	Radom	Źródło
1827	3.414	4.302	Rodecki (44)
1909	6.798	40.000	Warszawski Komitet Statystyczny

Przez 82 lata ludność Sandomierza wzrosła 2-krotnie, Radomia niemal 10-krotnie.

Znana polityka carska tworzenia gospodarczych i komunikacyjnych pustyń w pasach przygranicznych zaciążyła fatalnie na Sandomierzu i jego okolicy. Miasto nie ma kolejowego połączenia ani z Warszawą ani z Lublinem. Najbliższa stacja kolejowa — Ostrowiec — jest oddalona o 50 km. Do Nadbrzezia położonego na przeciwległym brzegu Wisły dochodzą dwie drogi żelazne z Dębicy i z Przeworska (przez Rozwadów), ale kordon graniczny czyni je bezużytecznymi dla Sandomierza. Od połowy XIX wieku rozpoczyna się okres rywalizacji między drogami a koleją — ostatnim wyrazem techniki. Sandomierskie jest odsunięte całkowicie od tych zagadnień; dawne szlaki zostały przekreślone granicami zaborów, nowe linie kolejowe omijają przygraniczne połacie kraju. Wisła jako rzeka graniczna traci znaczenie komunikacyjne. Sandomierz odizolowany pozostaje na uboczu życia gospodarczego. Mimo żyznych gleb rolnictwo upada; kapitał zwraca uwagę głównie na przemysł, zaniedbując równocześnie rolnictwo. Przytem w strefie przygranicznej ceny na zboże są bardzo niskie — rezultatem tego rosnące zadłużenie rolników (37).

Załączony plan Sandomierza pochodzący z pierwszej połowy XIX w. pokazuje, w jakim stanie znajdowało się miasto w kilkadziesiąt lat po lustracji Komisji Dobrego Porządku. Nieuregulowane ulice, urywające się nagle z powodu braku zabudowań, puste place, małe domki wykorzystujące jako jedną ścianę resztki murów obronnych, dzikie ścieżki wiodące po stromym zboczu wzgórza aż na Rynek — wszystko to świadczy, jak niewiele Sandomierz dokonał w dziele odbudowy⁹⁾.

⁹⁾ Z planu usunięto „projekt onego upiększenia“ polegający przede wszystkim na regulacji ulic, który zresztą nie został całkowicie zrealizowany.

Jedyne wyróżnienie, jakie spotyka Sandomierz w okresie zaborów, to podniesienie go do godności stolicy diecezji. Miało to miejsce w 1818 r. po przyłączeniu Kielc do diecezji krakowskiej. Wybór padł na Sandomierz głównie ze względu na pamięć o dużej roli miasta za czasów jego świetnej przeszłości, oraz ze względu na tradycje sufraganii mieszczącej się w Sandomierzu przez krótki czas w XVIII w. (8).

O k r e s m i ę d z y w o j e n n y

Po pierwszej wojnie światowej przebieg granic państwowych przywrócił Sandomierzowi położenie w centrum kraju (Ryc. 5). Mimo to miasto nie wykazuje żadnej inicjatywy w kierunku wykorzystania dogodnych warunków rozwoju. Zbyt silnie ciąży na nim i na całym kraju skutki rozbiorów. Uzewnętrznia się to choćby w podziale administracyjnym, który w dalszym ciągu traktuje Wisłę jako granicę między województwami. Sandomierz wegetuje jako miasto powiatowe, zawiadując skrawkiem ziemi na lewym brzegu Wisły. Prawy brzeg rzeki, na którym znajduje się najbliższa stacja kolejowa w Nadbrzeziu, nie może związać się silniej z miastem, bo administracyjnie należy do innego województwa.

Nowe możliwości rozwoju miasta dał dopiero plan założenia Centralnego Okręgu Przemysłowego.

C. O. P. położony nad Sanem i środkowym biegiem Wisły, na zachodzie oparty o Pilicę, na wschodzie o Bug miał tworzyć całość złożoną z trzech uzupełniających się regionów: region kielecko-radomski wyposażony w bogactwa mineralne miał być regionem tworzywa, region sandomierski i lubelski regionami przetwórczymi. W regionie sandomierskim główną rolę miał odgrywać przemysł założony na nieurodzajnej ziemi w widłach Wisły i Sanu. W Lubelskim dominować miało przetwórstwo spożywcze.

W projektach sieci komunikacyjnych zaznacza się tendencja przywrócenia roli rzekom. Wisła ma połączyć zakłady przetwórcze regionu sandomierskiego z zagłębiami staropolskim oraz z zagłębiami Śląska i Krakowa. W Sandomierzu i Zawichoście projektuje się rozbudowę portów wymiennych między Polską południowo-wschodnią a zachodnią.

Sandomierz położony w samym centrum okręgu u zbiegu różnego rodzaju połączeń komunikacyjnych wiążących trzy regiony, został przewidziany na stolicę C. O. P.-u.

Pomimo, że realizacja planów rozbudowy C. O. P.-u była przed wojną dopiero w stadium początkowym, w przyspieszonym przyroście mieszkańców odzwierciedla się zmiana znaczenia i roli miasta. Przez 18 lat powojennych przybyło Sandomierzowi więcej mieszkańców, niż w ciągu 96 lat poprzednich.

P o d r u g i e j w o j n i e ś w i a t o w e j

Rok 1945 wytycza nowe granice Polski (Ryc. 5). Zdawałoby się, że przesunięcie państwa ku zachodowi, odzyskanie w całości śląskiego okręgu przemysłowego oraz oparcie granicy zachodniej na Odrze i Nysie zmieni na niekorzyść możliwości rozwojowe Sandomierza, — pomyślnie zapowiadające się przed wojną. A jednak w związku z przebudową społeczno-ekonomiczną kraju mającą na celu osiągnięcie równowagi między gospodarką przemysłową i rolniczą już w 1947 r. w Planie Krajowym został zaprojektowany przemysłowy okręg sandomierski, który wchłonąć ma nadwyżkę małorolnej ludności przede wszystkim międzyrzecza Wisły i Sanu. W projekcie tym odnajdujemy znowu nawiązanie do tradycji historycznych miasta: Sandomierz przewidziany jest jako główny ośrodek okręgu przemysłowego oraz jako stolica administracyjna projektowanego województwa sandomierskiego. Teren należący do okręgu przemysłowego i do województwa ma obejmować — jak za dawnych czasów — ziemie po obu stronach Wisły i Sanu. W układzie sieci komunikacyjnej główny nacisk położony jest na jak najbardziej wszechstronne wykorzystanie doliny Wisły przez jej całkowite uszlachetnienie, oraz budowę prawo- i lewobrzeżnych połączeń drogowych, samochodowych i kolejowych. W ten sposób przywrócona zostałaby Wiśle rola głównej arterii komunikacyjnej kraju, jaką posiadała w XVI w. Plan 6-letni przewiduje ponadto dogodne połączenia kolejowe Sandomierza w kierunku równoleżnikowym.

U w a g i k o ń c o w e

Przypuszczać można, że przy zakładaniu Sandomierza, jak i wielu innych starych miast, brano pod uwagę głównie topografię terenu, przy czym obronność miejsca grała zasadniczą rolę. Człowiek średniowieczny nie zdawał sobie w pełni sprawy z sytuacji miasta na tle większego obszaru — a więc nie doceniał położenia geograficznego. Dopiero w miarę rozwoju społecznego i gospodarczego rola tego położenia

wysuwa się na pierwszy plan, dystansując coraz bardziej walory topograficzne. Grody nawet najbardziej obronne, obfitujące w budulec, ale położone zdala od dróg i szlaków handlowych powoli zamierają; miejscowości leżące na szlakach rosną często nawet przy nieszczygólnych warunkach topograficznych. Sandomierz należy do tych miast, które oprócz wyjątkowo korzystnych warunków topograficznych posiadają bardzo dogodne położenie geograficzne. W związku z tym pozostają różnorakie funkcje, jakie Sandomierz pełni w ciągu dziejów. Niejednokrotnie, gdy jedna stawała się nieaktualna, potęgowało się znaczenie innych, dzięki czemu rozwój miasta odbywał się pomyślnie, bez zahamowań przez długie wieki.

Sandomierz rywalizował z wieloma miastami odbierając im lub też tracąc na ich korzyść pewne funkcje. Można przypomnieć tu Wiślicę, Kraków, Lublin, Radom. Najciekawsze jest zestawienie Sandomierza z bliskim sąsiadem — Zawichostem. W położeniu obu miast istnieją jak najdalej idące analogie. Mimo to Zawichost żył zawsze w cieniu Sandomierza. Prawdopodobnie znaczny wpływ miał tu czynnik woli ludzkiej. Niemniej tkwi tu zagadnienie, zasługujące na specjalne zbadanie.

Analiza dziejów Sandomierza wykazuje, że rola granicy państwowej zmieniała się w ciągu wieków. Z biegiem czasu granica coraz skuteczniej służyła państwu w regulowaniu stosunków handlowych z zagranicą. W średniowieczu znaczenie naturalnych szlaków handlowych nie zmienia się mimo dużych przesunięć granicy. Jako przykład może służyć ważny dla Sandomierza szlak bałtycko-czarnomorski, którym intensywnie idzie tranzyt zarówno w okresie Polski Dzielnicowej jak i w czasach Kazimierza Wielkiego. W okresie rozbiorów granicą odseparowano całkowicie ziemie leżące po obu jej stronach. Takie zerwanie wszelkich gospodarczych i kulturalnych więzów odczuł Sandomierz jak najbardziej dotkliwie. W średniowieczu zdarzało się wprawdzie zamykanie pewnych dróg wiodących zagranicę, ale były to wypadki sporadyczne, o zupełnie innym charakterze. Chodziło tam mianowicie o drogi rywalizujące. Z miast zainteresowanych silniejsze dążyło do uzyskania zakazu przewozu towarów na szlaku konkurencyjnym. Często zresztą taki zakaz przez dłuższy czas nie był honorowany ¹⁰⁾.

¹⁰⁾ Tak było z konkurencyjnymi drogami na Węgry z Krakowa i Sandomierza. W wyniku wielu starań Krakowa wyszedł zakaz używania drogi sandomierskiej. Mimo to długo jeszcze przewożono nią towary.

Podstawowymi czynnikami naturalnymi rozwoju Sandomierza są: węzłowe położenie oraz sąsiedztwo różnych gospodarczo krain. Takie wyposażenie zapewnia rozkwit każdemu miastu, o ile tylko człowiek potrafi odpowiednio owe walory wykorzystać. Dzieje Sandomierza od XV w. świadczą, że poczynania ludzkie szły często wbrew naturalnym tendencjom rozwoju miasta. W pewnych wypadkach wynikało to z nieświadomości człowieka (np. niekorzystny podział administracyjny w XV w.), kiedyindziej jednak wchodziła w grę obojętność czynników dyspozycyjnych na sprawy gospodarcze i społeczne (np. czasy saskie), lub nawet miała miejsce zamierzona działalność podcinająca byt miasta i życie gospodarcze kraju (rozbiory). Współczesne planowanie w ramach ogólnopolskich, oparte na badaniach naukowych, a wykorzystujące maksymalnie warunki naturalne dają podstawę do przewidywania, że rozwój Sandomierza pójdzie po właściwej drodze.

W projektowanym okręgu przemysłowym Sandomierz winien stać się stolicą kulturalną. Do tej roli predestynuje go poza centralnym położeniem tradycja starego i żywoźnego ośrodka kulutralnego oraz możność skoncentrowania znacznej liczby ludności (teren pod rozbudowę, łatwe zaopatrzenie w żywność). Nie bez znaczenia jest piękno zabytków architektonicznych miasta jak również sprzyjające warunki zdrowotne.

W związku z przemysłem założonym na nieurodzajnych glebach między Wisłą i Sanem specjalnego znaczenia nabiera sandomierski ośrodek rolniczo-ogrodniczo-warzywniczy, któremu bliski i chłonny rynek zbytu zapewnia dogodne warunki rozwoju.

Wreszcie otwierają się przed Sandomierzem nowe możliwości dotychczas wcale lub minimalnie wykorzystywane. Są to ogromne walory krajoznawcze. Malownicze położenie miasta oraz bogactwo zabytków architektonicznych takich jak romański kościół św. Jakuba z przepięknym portalem i fryzami w palonej cegle, gotycka katedra z bizantyjskimi freskami, gotycki dom Długosza, ratusz z renesansową attyką, barokowy kościół św. Michała — powinny ściągać tu rzesze turystów. Atrakcyjność miasta zwiększa Wisła, która po regulacji umożliwi stałą komunikację pasażerską statkami.

Współczesny stan urbanizacji Polski predestynuje Sandomierz na stolicę regionu. Linia łącząca Lublin, Radom, Kielce, Rzeszów, Przemysł, Lublin ogranicza teren nie posiadający ani jednego dużego miasta. Centralnie położony Sandomierz najlepiej może wypełnić tę lukę.

L I T E R A T U R A

1. Arnold S. -- Podziały administracyjne woj. sandomierskiego do końca wieku XVIII. Pamiętnik Świętokrzyski 1930, pod redakcją A. Patkowskiego. Kielce, 1931.
2. Bagiński H. -- Zagadnienie dostępu Polski do morza. Związek Obrony Kresów Zachodnich. Warszawa, 1927.
3. Baliński M. i Lipiński T. -- Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. S. Orgelbrand. Warszawa, 1843.
4. Białkowski Leon -- Lublin na starych szlakach handlowych. Odb. z III t. Pamiętnika Lubelskiego. Tow. Przyj. Nauk. Lublin, 1937.
5. Buliński M. -- Monografia miasta Sandomierza. Warszawa, 1879.
6. Chądzyński J. N. -- Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych w ziemi sandomierskiej leżących. Warszawa, 1856.
7. Chelińska M. -- Przyczynki do orometrii Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej. Przegląd Geogr. 1923.
8. Chelmiński Z. (red.) -- Podręczna Encyklopedia Kościelna. Warszawa b. d.
9. Czarnocki J. -- Dyluwium Gór Świętokrzyskich. Zastoisko środkowopolskie. VII Rocznik Pol. Tow. Geolog. Kraków, 1930—31.
10. Czarnocki J. -- Granice Gór Świętokrzyskich oraz podział regionalny tego obszaru. Pamiętnik Świętokrzyski 1930 pod red. A. Patkowskiego. Kielce, 1931.
11. Dobrowolska M. -- Osadnictwo puszczy Sandomierskiej między Wisłą a Sanem. Krakowskie Odczyty Geogr. wyd. Pol. Tow. Geogr. pod red. J. Smoleńskiego. Kraków, 1931.
12. Dylik J. -- Położenie geograficzne Tumu i Łęczycy. Pol. Tow. Hist. w Łodzi. Odb. z rocznika 1939.
13. Ichnatowicz Z. -- Dolina Wisły jako fragment planu krajowego. Planowanie Przestrzenne — Plan krajowy. Wyd. Min. Odbudowy. Warszawa, 1947.
14. Jażdżewski K. -- Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej. Poznań, 1936.
15. Klimaszewski M. -- Podział morfologiczny południowej Polski. Czasopismo Geogr. t. XVII — 1939—1946.
16. Koczy Leon -- Handel Poznania do połowy wieku XVI; Pozn. Tow. Przyj. Nauk; Prace Kom. Hist. T. VI. Poznań, 1930.
17. Kozłowski Z. -- Ekonomiczne dziś i jutro Centralnego Okręgu Przemysłowego. Ziemia 1937, zesz. 3—4—5—6.
18. Krygowski B. -- Sprawozdanie z badań nad stratygrafią dyluwium w dolinie Wisły na odcinku Sandomierz—Puławy. Sprawozdanie Nr 3 Poznańskiego Tow. Przyjaciół Nauk. Poznań, 1937.

19. Krygowski B. — Metodyka szkolnych wycieczek geograficznych. Przykład rozwinięcia wycieczki geologicznej na odcinku Sandomierz—Pieprzówki, str. 119; Książnica Atlas; Lwów, 1938.
20. Kutrzeba St. — Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski; Rozprawy Ak. Um. Wydz. Hist.-Filozof. Seria II. Tom XIX. Kraków, 1903.
21. Kwiatkowski J. — Ludność głównych miast powiatu od początku XIX w. Ziemia Sandomierska, 1932.
22. Kwiatkowski J. — Nazwy Sandomierza i San według dawnych map. Odb. z Ziemi Sandomierskiej, 1934.
23. Kwiatkowski J. — O planach miasta Sandomierza. Ziemia Sandomierska, 1932.
24. Kwiatkowski J. — Ujście Sanu a Sandomierz. Odb.
25. Kwiatkowski J. — Wisła pod Sandomierzem. Pol. Tow. Krajozn. Sandomierz, 1919.
26. Kwiatkowski J. — Zamek wśród koryta Wisły pod Zawichostem. Ziemia, 1929.
27. Landenberger T. — Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego. Badania Dziejów Społ. i Gosp. pod red. Fr. Bujaka. Nr 9. Lwów, 1930.
28. Lencewicz St. — Polska. Wielka Geografia Powszechna. Trzaska, Evert, Michalski. Warszawa, b. d.
29. Lustracya Starostw, Woytostw, Dzierżaw, Sołtystw z ich attynencyami... Rękopis z r. 1789 Zarząd Miejski w Sandomierzu
30. Maleczyński K. — Najstarsze targi w Polsce i ich stosunek do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim. Studia nad Historią Prawa Polskiego. Pod red. O. Balzera. Tom X, zesz. I. Lwów, 1926.
31. Malesza S. — Sandomierski Centralny Okręg Przemysłowy. Ziemia, 1937.
32. Malicki A. — Położenie geograficzne miast na Nadbużu. Czasopismo Geograficzne, 1937.
33. Malicki A. — Geograficzne położenie książęcego Halicza. Odb. z Przeglądu Krajoznawczego. Lwów, 1938.
34. Münch H. — Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku. Prace Komisji do Atlasu Hist. Polski. Kraków, 1946.
35. Olszewicz B. — Obraz Polski dzisiejszej. M. Arct. Warszawa, 1938.
36. Ormicki W. — Miasto jako przedmiot badań geograficznych. Wiadomości Geogr. 1932.
37. Patkowski A. — Sandomierskie. Cuda Polski. Warszawa, b. d.
38. Patkowski A. — Stary Sandomierz. Ziemia, 1937.
39. Pietraszewski J. — Ilustrowany przewodnik po Sandomierzu i okolicy, z planem miasta. Sandomierz, 1930.
40. Pietraszewski J. — Legenda o „Starym Sandomierzu“. Ziemia, 1927.
41. Pożaryski Wł. — Jura i kreda między Radomiem i Kraśnikiem; Biuletyn 46, P. I. G. Warszawa, 1948.
42. Płaśnik J. — Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Państw. Instytut Wyd. Warszawa, 1949.

43. **Regestr Pomiaru Siedlisk do Miasta Narodowego Sandomierza należących...** wyrachowany i spisany... przez Wincentego Jarockiego. Rękopis z 1826 r. w Zarządzie Miejskim w Sandomierzu.
44. **Rodecki F.** — *Opis jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego.* Warszawa, 1830.
45. **Rokosznny J.** — *Przewodnik po Sandomierzu z dokładnym planem miasta.* Sandomierz, 1909.
46. **Romer E.** — *Wisła. Świat i Życie*, tom V. str. 1362—1378.
47. **Romer E.** — *Wstęp do fizyografii powiatu Mieleckiego.* Kosmos, 1911. Lwów.
48. **Sadowski J. M.** — *Drogi handlowe greckie i rzymskie przez porzecza Odry, Wisły, Dniepru i Niemna do wybrzeży Morza Bałtyckiego.* Kraków, 1876.
49. **Samsonowicz J.** — *Dzieje geologiczne ziemi sandomierskiej.* Pol. Tow. Krajozn. Sandomierz, 1920.
50. **Sawicki Ludomir** — *Przełom Wisły przez średniogórze polskie.* Prace Inst. Geogr. U. J. zesz. 4. Kraków, 1925.
51. **Siatrak J.** — *Dyluwium w przełomie Wisły od Sandomierza do Puław.* Pozn. Tow. Przyjaciół Nauk. Sprawozdanie Nr 3. Poznań, 1937.
52. **Simche Z.** — *O typach planów krajobrazowych miast.* *Przegląd Geogr.*, tom VIII, 1928.
53. **Simche Z.** — *Tarnów i jego okolica. Gmina m. Tarnowa.* Tarnów, 1930.
54. **Sulimirski F., Chlebowski B., Walewski W.** — *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego.* Tom X. Warszawa, 1889.
55. **Szelągowski A.** — *Najstarsze drogi z Polski na wschód w okresie bizantyjsko-arabskim.* Ak. Um. Kraków, 1909.
56. **Tołwiński T.** — *Urbanistyka.* 2 tomy. Wyd. Min. Odbudowy Nr 11. Warszawa, 1938.
57. **Uhorczak Fr.** — *Miasta w Polsce. „Zbliża i Zdaleka“*, zesz. 8—10 z r. 1936 i z r. 1937.
58. **Wilkoński L.** — *Co znaleziono koło kościoła św. Jakuba i na Krakówce.* Ziemia Sandomierska, 1930.
59. **Wojciechowski Z.** — *Momenty terytorialne organizacji grodowej w Polsce (z dwoma mapkami).* *Studia nad Historią Prawa Polskiego.* Tom VII, zesz. 3.
60. **Wojciechowski Z.** — *Ze studiów nad organizacją państwa polskiego za Piastów.* Lwów, 1924.
61. **Zarosiński S.** — *Podstawy polityki gruntowej przy rozbudowie Wielkiego Sandomierza.* *Czasopismo C. O. P.*, 1938, Nr 5.
62. **Zarosiński S.** — *„Wielki Sandomierz“ — opis planu rozbudowy.* *Czasopismo C. O. P.*, 1938, Nr 3.
63. **Zieliński S.** — *Projektowany układ sieci komunikacyjnej... Planowanie Przestrzenne — Plan Krajowy.* Wyd. Min. Odbudowy. Warszawa, 1947.
64. **Zurowski J.** — *Rzut oka na badania archeologiczne w sandomierskim lat ostatnich.* „Sandomierskie“ pod red. S. Laskowskiego. Sandomierz, 1933.

A T L A S Y I M A P Y

1. Przeglądowa Mapa Geologiczna Polski. Arkusz Kielce — zestawił J. Czarnocki. P. I. G. 1947.
2. Putzger — Atlas historyczny w oprac. J. Lewickiego i Wł. Bojarskiego. Wiedeń, 1908.
3. Romer E. — Powszechny Atlas Geograficzny. Książnica--Atlas. Lwów, 1934.
4. Semkowicz Wł. i Nanke Cz. — Dzieje średniowieczne i nowożytne. Książnica--Atlas. Lwów, 1932.
5. Szczegółowa Mapa Polski 1:100.000. W. I. G. Arkusze: Sandomierz, Rozwadów, Opatów, Kraśnik, Staszów, Mielec, Stopnica.
6. Studium Planu Krajowego — I — 26 tablic — Gł. Urząd Planowania Przestrzennego. Warszawa, 1947.
7. Topograficzna Karta Królestwa Polskiego 1:126.000. Warszawa, 1839. Arkusz Sandomierz.

Р Е З Ю М Е

В настоящей работе автор пробует разрешить две основные для географии городов проблемы:

1. Почему в этом именно месте возник город.
2. Какие факторы в отдельных периодах времени определяли судьбы города.

Уже географическое положение Сандомира по отношению к ближайшим окрестностям и рекам очень характерно.

Сандомирская низменность широко вклинивается между Сандомирскую возвышенность и лесистые холмы Росточа. Это положение подчеркивает еще и тот факт, что здесь встречаются долины рек Вислы и Сана.

Сам город расположен на краю Сандомирской возвышенности, несколько выше устья реки Сана в Вислу, вблизи северной вершины треугольника, образованного низменностью.

Сандомир теснейшим образом связан с плодородной, богатой лессом Сандомирской возвышенностью, для которой является главным диспозиционным центром. Однако на историю Сандомира оказало также сильное влияние непосредственное соседство лесистой Сандомирской низменности и Люблинской возвышенности вместе с Росточем.

Плодородную Люблинскую область отделяет от Сандомирской возвышенности долина р. Вислы, холмы Росточа и топи Сольской пущи. Наиболее удобный проход между обеими возвышенностями — это местность, расположенная между городами Сандомиром и Завихостом. Граница между Сандомирской возвышенностью и Сандомирской низменностью зарисовывается в пейзаже, как отчетливый морфологический порог, доходящий до 58 м высоты. На некоторых участках он принимает характер обрывов. Этот порог пересекают речные долины и многочисленные овраги.

Сандомир лежит на второстепенном восточном конце возвышенности. В этом месте выступает лучше всего сформированный, по сравнению со всей возвышенностью, комплекс террас. Склон возвышенности, разбитый на несколько террас, пред-

ставляет очень выгодную территорию для поселений. Террасы пересеченные оврагами, образовали обособленные холмы, которые были использованы для постройки города.

Самые давние следы городского строительства старого Сандомира находятся на трех холмах, расположенных в ближайшем соседстве Вислы (рис. 3). На южном холме еще в раннем средневековьи был построен замок, который просуществовал до настоящего времени. На восточном холме возник средневековый город окруженный оборонными стенами. На западном холме, сегодня очень слабо застроенном, сохранились два костела, построенные еще в XIII в. Когда то Сандомиром был занят этот холм, и только после уничтожения здесь города в XIII в. жители переселились на восточный холм, более удобный для защиты. И форма города, и направление улиц, и размещение городских ворот свидетельствуют о том, как человек согласовывал постройку города с природными оборонительными условиями местности. Вследствие использования террас р. Вислы Сандомир расположен не на одном уровне.

Сандомирские холмы были заняты человеком для поселенческих целей с самых давних времен. На основании археологических раскопок можно предполагать, что в этом месте существовали довольно большие скопления населения, которое переселялось последовательно на разные холмы в направлении с югозапада на северо-восток. Первое историческое сообщение о Сандомире имеем в летописи Галля с XII в. где этот город именуется , *sedes regni principalis* ". наравне с самыми крупными в то время городами Польши — Краковом и Вроцлавом.

К истории города в раннем средневековьи нет никаких достоверных данных. Общее понятие о том, как в позднейшие века развивался город, дают приведенные таблицы, иллюстрирующие перемены, происходящие как в количестве построек, так и в количестве населения. Из них ясно видно, что развитие города достигает своего кульминационного пункта в XVI в. Данных, относящихся к XVII столетию нет. Данные, касающиеся XVIII в. иллюстрируют огромный упадок города. В XIX и в начале XX вв. замечается некоторая задержка в развитии, затем выступает медленный прирост населения. С началом 1932 года развитие ускоряется и в 1939 г. количество населения достигает своего второго кульминационного пункта.

Чтобы выяснить почему так, а не иначе укладывается линия развития Сандомира, автор подробно рассматривает в настоящей работе, в какой степени и какие факторы в определенных исторических периодах оказывали решающее влияние на расцвет или упадок города. Исходным пунктом для разрешения этого вопроса была интерпретация положения города в отношении к границам государства согласно приведенным картам (рис. 5).

Сандомир принадлежит к тем городам, которые кроме исключительно выгодных топографических условий имеют очень хорошее географическое положение. В связи с этим находятся разного рода функции, исполняемые Сандомиром в течение столетий. Часто, когда одна из этих функций становилась уже неактуальной, сильно возрастало значение других функций, благодаря чему город мог беспрепятственно и благополучно развиваться в течение многих столетий. Сандомир, расположенный на удобных для защиты холмах, во время многих веков играл роль укрепленного города. Одновременно участвовал в обмене плодов между различными в хозяйственном отношении областями. С этой торговой функцией связан старинный брод под Сандомиром.

Сандомир обладает также весьма выгодными природными коммуникационными условиями. Долина р. Сана открывает путь на восток к „Перемышским Воротам“, долина Вислы в ее верховьях — на юго-запад к „Краковским Воротам“, а участок долины на север от Сандомира соединяет южную Польшу с „Районом Великих Долин“. В силу выше сказанного Сандомир имел огромное значение для экономики всего государства. Для города наибольшее значение имел русский торговый путь, соединяющий Черное море с Балтийским, переходящий через Вислу под Сандомиром, а также путь Краков—Литва тоже переходящий через город.

Приведенный выше комплекс натуральных условий может обеспечить расцвет каждому городу, если человек сумеет содействовать с природой. История Сандомира, начиная с XV в., лучше всего свидетельствует о том, что деятельность человека очень часто была направлена против естественной тенденции развития города. В некоторых случаях причиной такой деятельности была полная несознательность, но иногда хозяйственные и общественные потребности города встречались с индифферентностью властей, или даже имела место деятельность, вполне

сознательно подрывающая быт города и экономическую жизнь страны (разделы Польши).

Современное, связанное с общегосударственным планом, планирование, базирувавшееся на научных основах, и следовательно могущее в максимальной степени использовать естественные условия города, позволяет предвидеть, что Сандомир в будущем будет развиваться по соответственному пути.

Для проектированного промышленного района Сандомир должен быть культурным центром. В связи с этим районом, расположенным на неплодородной территории между Вислой и Саном, особое значение приобретает сандомирский овощно-огороднический центр, для которого близкий и емкий рынок сбыта создает очень благоприятные условия развития.

Кроме того перед Сандомиром открывается новая отрасль деятельности, до сих пор вовсе или в минимальной степени использованная. Это огромные туристические ценности. Живописное положение и обилие архитектурных памятников старины будут несомненно привлекать много туристов.

Современное размещение больших городов в Польше дает Сандомиру возможность стать столицей для целого региона. Линия соединяющая Люблин, Радом, Кельце, Краков, Ржешев, Перемысль, Люблин, ограничивает территорию, на которой нет ни одного большого города. Сандомир расположенный в центре этой территории, может с успехом устранить этот пробел.

СПИСОК РИСУНКОВ И КАРТ

- Рис. 1. Окрестности Сандомира.
 Рис. 2. Старые и современные русла Вислы под Сандомиром по Квятковскому).
 Рис. 3. Морфологическая карта Сандомира и ближайших окрестностей
 I. Южный холм (замковой)
 II. Восточной холм (городской)
 III. Западный холм
 1. Овраг королевы Ядвиги
 2. Овраг Пищеле
 3. Долина Вислы-пойменная терраса
 Рис. 4. План города Сандомира с XIX в.
 Рис. 5. Положение Сандомира в отношении к границам Польши
 Рис. 6. Сандомирское княжество в XIII в. по Арнольду и Семковичу)
 Рис. 7. Балтийско-черноморский путь.
 Рис. 8. Сандомирское и Люблинское Воеводство в XVI в.

S U M M A R Y

The present paper deals with two problems which are of a cardinal meaning for the geography of towns.

- 1) Why does a town grow just in the given place?
- 2) What factors are responsible for the history of the town in particular periods?

The position of Sandomierz in relation to the adjoining rivers and geographic regions is very remarkable. The Lowland of Sandomierz forms a wide wedge which separates the Upland of Sandomierz from the woody hills of Roztocze. This disposition is accentuated by the valleys of the rivers Vistula and San, meeting just there. The town is built on the margin of the upland, above the estuary of the San and near the northern apex of the lowland triangle.

Sandomierz is closely related with the fertile, covered by loess, region of the Upland of Sandomierz for which it is the principal centre of disposition. Yet, the history of the town is greatly influenced by the adjoining, woody Lowland of Sandomierz and the neighbourhood of the Upland of Lublin with the hills Roztocze.

The fertile region of Lublin is separated from the Upland Sandomierz by a narrow part of the valley of the Vistula. The section from Sandomierz to Zawichost is the most convenient passage between both uplands.

The landscape features of the boundary line between the Upland and Lowland of Sandomierz show a distinct morphological margin. Some sections turn into cliffs, some are broken by river valleys and numerous gorges.

Sandomierz is situated on a second rate cape of the margin, directed east. Here is the best developed system of terraces. The margin being broken into several steps creates particularly convenient conditions for human settlements. The terraces are cut by gorges and form separate hills which became used for building purposes.

The oldest architectural remains of the ancient Sandomierz are to be found on three hills situated in the nearest neighbourhood of the Vistula (pict. I). On the southern hill there is until today a castle which existed in the early Middle Ages. On the eastern hill has developed a mediaeval town surrounded by fortified walls. On the western hill, where at present the buildings are scarce, we find two churches dating from the XIIIth century. Previously Sandomierz occupied this hill, but

after being destroyed in the XIIIth c. the town removed to the eastern hill as it was easier for defence. The pattern of Sandomierz, its direction of streets and distribution of gateways shows visibly that man tried to adapt the development of the town to the natural means of defence. Sandomierz is built on several levels by reason of utilising the aforementioned Vistula terraces.

The hills of Sandomierz were inhabited in remote ages already. In the light of archeological discoveries one is allowed to suppose that the population of the settlements was rather dense and removed gradually from the hills SW to NE.

We find the first historical mention about Sandomierz in the chronicle of Gallus from the XIIth c. There it is called „sedes regni principalis“ which makes it equal with the greatest Polish towns of the time — Kraków and Wrocław.

We have no figures that could illustrate the number of population in the early Middle Ages. Some general idea about the growth of the town in the next centuries may be obtained from registers that kept evidence of the changes concerning buildings or inhabitants.

By a comparative analysis of the few data possessed it looks certain that the town reached its culmination point in the XVIth c. We have no figures of the XVIIth c. and in the XVIIIth c. the figures prove a deep decline of the town. In the XIXth and the beginning of the XXth century there was at first a stagnation and then a low increase of population. After the year 1931 Sandomierz reached its second culmination point.

In order to make clear to what reasons was due the line of development at Sandomierz the author studied, throughly the whole of active factors with their way of influencing and, how in particular periods, they determined the growth or the decline of the town. Of great help for the solving of this problem has been to take into account the position of Sandomierz in relation with the frontiers of Poland, which is shown in maps included to the text.

Sandomierz is well situated both from the topographic and geographic point of view. This resulted in various functions the town was able to fulfil. Sometimes, when one function failed, it happened that some other became more important and so during many centuries the town could develop without stopping.

Sandomierz being erected on hills above the Vistula, which river had been for Poland the main line of defence, fulfilled for several cent-

uries the function of a fortified settlement. On the other hand it interceded in the exchange of goods among various economic regions.

Sandomierz was also endowed in very convenient means for communication. The valley of the San opens into a road leading east towards the Gate of Przemyśl; the valley of the Vistula in its upper part directed south-west, goes due to the Gate of Cracow, and the narrow section north from Sandomierz joins Southern Poland with the region of Big Valleys. All facts considered prove that Sandomierz was very important for the economic life of the country. For the town itself of greatest meaning was the Little—Russian transit tract, binding the Black Sea with the Baltic, because its passage through the Vistula was just at the foot of Sandomierz. Also the tract Kraków — Lithuania, as it crossed the town, was of high importance.

For every town such natural advantages create propitious conditions provided man is willing to cooperate with. Since the XVth century the history of Sandomierz shows that human dealings often opposed the natural tendency of development. This resulted partly from a lack of knowledge, partly from the indifference of the rulers and their lack of understanding for social and economic interests. Later on, after the partitions of Poland, the indifference became purposeful in order to hamper the country's progress.

The modern town-planning being part of the State's National Plan, therefore based on scientific studies which are adapting all natural means, allows to presume that in the future Sandomierz will obtain proper conditions for development.

Sandomierz should be the cultural capital of the intended centre of industry. In connection with the industrial utilisation of unproductive soils between the San and the Vistula, the gardening centre of Sandomierz gets a particular meaning, having at hand excellent marketing facilities.

Sandomierz is of great interest for touring purposes which fact had been undervalued formerly. The picturesque scenery combined with remains of mediaeval architecture is likely to attract numerous excursions.

In the actual state of urbanisation Sandomierz is foreseen for the capital of the region. The line which joins Lublin, Radom, Kielce, Kraków, Rzeszów, Przemyśl, Lublin, encloses a terrain without a single big town. Owing to its central position Sandomierz seems well suited to fill this break.

